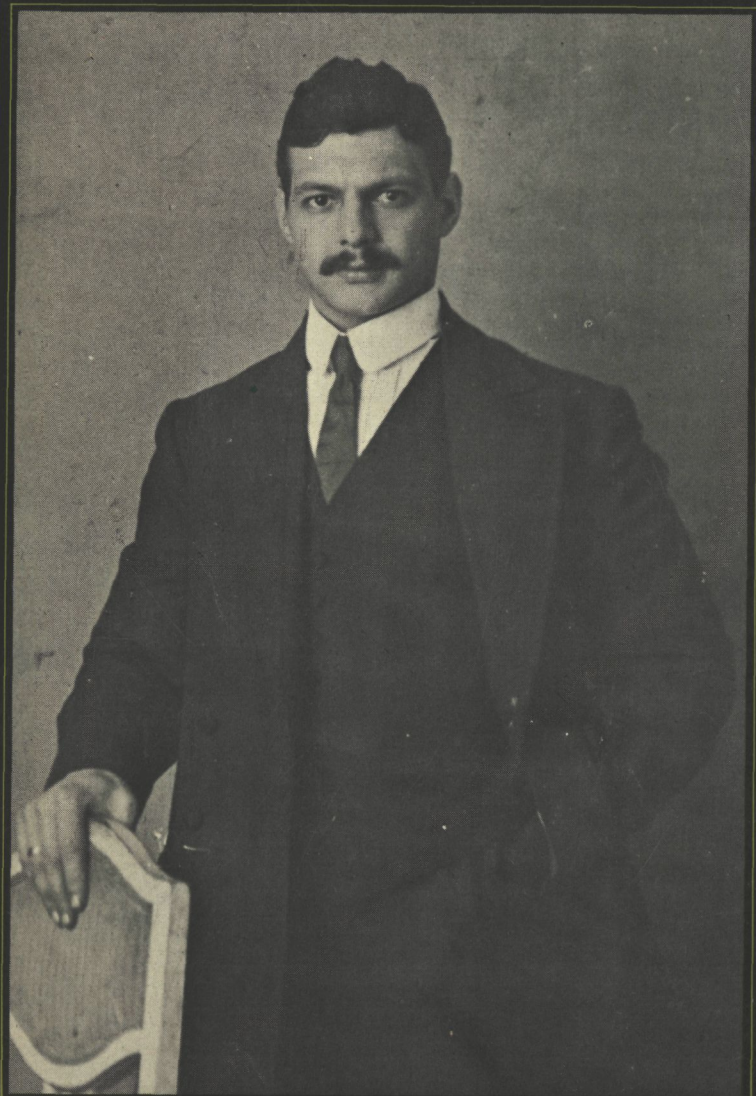

Deze vijandige wereld bevat uit jeugherinneringen opgebouwde schetsen. Jan Rogier (in *Vrij Nederland*) schreef over Santens veelgeprezen debuut *Jullie is jodenfolk*: 'Het is een ontroerend boek zonder enige gewildheid, zonder een andere bedoeling dan het registreren van weer opkomende gevoelens, gedachten en gebeurtenissen die voorafgingen aan een eenzame politieke strijd voor een meer rechtvaardige samenleving.'

ISBN 90 295 3775 2

Sal Santen Deze vijandige wereld

AP

* Sal Santen *

Deze vijandige wereld

Deze vijandige wereld

Sal Santen / Deze vijandige wereld

Schetsen

Amsterdam

Uitgeverij De Arbeiderspers

1972

Omslag: Ary Langbroek

Copyright 1972 by B. V. Uitgeverij De Arbeiderspers,
Amsterdam

ISBN 90 295 3775 2

Opgedragen aan prof. dr. Coen van Emde Boas, die met onuitputtelijk geduld de zwerftocht door mijn onbewuste begeleidde.

Geduld is het enige ware fundament voor de verwezenlijking van alle dromen. Geduld is de sleutel die op iedere situatie past. Franz Kafka.

Inhoud

Afgunst 9

Afgunst 11 / Uitbesteed 25 / Doklaan 27

Beroepskeuze 37

Beroepskeuze 39

Gemengd gehuwd 49

De B van Bemazzel 51 / Pijn om pijn 57 / Verraad 60 /

Schiphol 63 / Sterilisatie 69 / Redder in de nood 70

Brammetje 73

Brammetje 75 / Koning schaak 77 / De miljonair 80 /

Concurrentie 83 / Verzoening 86

Afgunst

Afgunst

‘Krijssen dat je deed...’ Terwijl moeder het vertelde, parelden zweetdruppels op haar voorhoofd, alsof zij zich opnieuw geen raad wist met de lastige baby die ik moet zijn geweest. ‘Het begon al in de tram. Ik dacht: er zit een veiligheidspeld los van zijn luier, of hij heeft een vlooi. Maar in de trein zag ik dat het niet zo was. Ik schaamde me dood voor de mensen in de volle, afgesloten coupé. Zelfs in Arnhem, bij opa en opoe, gilte je nog. Je kreeg er een blauwe kop van, en opa liet de dokter komen. Die zei alleen: “Dat kind mankeert niets,” en smakte de deur achter zich toe. Niemand deed die nacht een oog dicht. Eten wou je ook al niet. Alles spuugde je uit, en je begon te trappen als ik je handen vast wilde houden om de pap in je mond te gieten. Zelfs opa, die gek op kinderen was en tegen Saartje altijd “Saartje gebakken botje” zei, werd er sjagrijnig van en verweet me: “Het is jouw schuld, jij verwent dat kind veel te veel.” De volgende ochtend nog ben ik weer met je naar Amsterdam gegaan. Thuis legde ik je in onze bedstee. Je was op slag stil. Je lachte.’

Ik tuur in het halfduister naar Saartje, twee jaar ouder dan ik, maar minder donker van haar. Zij is op de grote pot gaan zitten en piest uit haar gat, het straaltje hoor je kletteren. ‘Moe,’ roept ze als ze weer opstaat, ‘Salie houdt me uit de slaap.’ Nu bukt moe zich over mij heen. ‘Stout kind,’ moppert

ze zachtjes, 'straks maak je Maurits wakker. Kom dan maar weer.'

Haar vingers friemelen in mijn hansop. 'Pst-pst,' sist ze, en drukt mijn piesertje, zo noemt ze hem, tegen de koude rand van de pot totdat er wat druppeltjes naar buiten komen. 'Je bent groot.' Ze tilt me moeizaam uit haar gebukte houding op en sjuowt me mee de trap af, naar de bedstee, die door een gordijn van de huiskamer wordt gescheiden. Vader en moeder hebben hun eigen lucht, die ik dáár pas herken, en die ik op-snuif. De warmte van het holletje tussen de twee grote mensen maakt slaperig, maar ik wacht gespannen tot moeder zachtjes gaat ademen, sputterend, met trillende lippen; en vader met wijd geopende mond zijn adem in- en uitgorgelt.

Met mijn handen trek ik me zelf omlaag, zij mogen het vooral niet merken. Nu ben ik met mijn hoofd onder de zware watten deken, blijf even liggen in het donker, dat mij figuren voor de ogen tovert. Nauwelijks ademend glijd ik verder naar beneden, bijna tot het voeteneind, en rol mij om. Ik tast met één hand naar moeders nachtpon, trek hem geluidloos omhoog, en word bevangen door een vreemde verwarring: ik wil haar gat zien, maar er is volmaakte duisternis. Dan leg ik mijn hand tegen haar naakte onderlichaam en val meteen in slaap, zonder overgang haast, bedwelmd door haar warmte.

Ik peuter aan bandjes, die er anders nooit zitten. Een harig been, waar ik niets van begrijp. Een weerbarstige ruk. Dan draait vader zich om, en slaapt door. Ademloos blijf ik nog even liggen, wriemel mij omhoog. Mijn hart bonst na in mijn keel; hij heeft er niets van gemerkt.

'En nu maken jullie geen ruzie meer, anders krijgen jullie voor je kont,' riep moeder hees-opgewonden uit de winkel, waar zij in afwezigheid van vader de klanten aan het helpen

was, naar het achterkamertje-magazijn dat doordrenkt was van de wrange en toch lekkere lucht van gelooide leer en waarvan de muren schuilgingen achter stellingen volgepropt met pakjes tacks, gummihakken, veters en schoenhaakjes, nijptangen en schoenmakershamers. Op de grond een stapel leesten, die je tegen elkaar kon kleppen. In een afzonderlijk vak stond de schoensmeer, in kleine doosjes voor de verkoop aan gewone klanten; in machtige dozen voor schoenmakers, die er enige maanden mee voortkonden. Als je zo'n doos op zijn zijkant met je voet heen en weer rolde, viel soms het deksel eraf.

Even gleed mijn wijsvinger langs het smeug-gladde oppervlak. 'Kom eens hier,' zei ik tegen Maurits, en veegde een zwarte streep op zijn voorhoofd. 'Ssst, niet schreeuwen...' Ik kneep zijn lippen met mijn duim en vinger dicht. 'Straks hoort moe het. Dan wordt ze kwaad. Dan vertelt ze het aan pa. Wil jij wel Zwarte Piet zijn? Ja? Als je zoet bent.' Ik aaide smeer langs zijn wangen, zijn neus, de hals nog, maar daar hoorde immers een brede fluwelen kraag te zitten. Om het oliestel in de keuken boven zaten ringen. Alleen de grootste ervan paste, met moeite, en bijna was Maurits gaan huilen omdat zijn oor er eerst niet door wilde, tot de kraag omlaaggleed en op zijn schouders bleef hangen.

Zenuwachtig deed moe de winkeldeur aan de buitenkant op slot en trok Maurits met zich mee de straat uit. Ik rende achter haar aan, wilde haar ook een hand geven, maar zij duwde mij van zich af, en terwijl ik struikelde en met mijn buik plat op straat viel, was ik ze even helemaal kwijt, tot ik weer opkrabbelde en in de verte de Westertoren zag, maar zo waren ze niet gegaan. Op de hoek van de Rozengracht sloegen zij rechtsaf. Ik haastte me achter ze aan, tot ik nog slechts van ze werd gescheiden door een groepje kinderen, waarvan er één naar Maurits riep: 'Hij heeft kak an se porem.' Ik greep moe-

ders hand en holde met haar mee, terwijl ze Maurits had opgetild en was gaan dragen.

‘Jij blijft in de wachtkamer,’ zei moeder en drukte me op een stoel, waarna ze met Maurits de behandelkamer van de dokter binnenging. Eventjes maar... toen ging de deur weer open. Waarom had de dokter er niets aan gedaan? ‘Kom mee,’ zei moeder kortaf.

Op de hoek van de Bloemstraat en de Tweede Bloemdwarsstraat, enkele huizen bij onze winkel vandaan, bleef moeder staan voor de smederij, een geheimzinnige donkere ruimte, waar ik, als ik op mijn tenen stond en met mijn kin opgeheven aan de blauwstenen vensterbank hing, door het met gaas beschermde venster soms de smid zag beuken op witgloeiend ijzer waarvan de vonken in het rond spatten. Nu mocht ik mee naar binnen, achter moeder aan, die Maurits op de stenen vloer had neergezet. ‘Zo buurvrouw,’ zei de man beleefd, toen schoot hij in de lach: ‘Wat heb ik nou aan me reet hangen?’ ‘De dokter heeft me naar u toe gestuurd,’ antwoordde moeder alleen, met klemtoon op ‘u’.

De twee poten van een grote, zwarte schaar werden langzaam dichtgeknepen in de knarsende ijzeren kraag. Als hij Maurits maar geen pijn deed. Als hij hem maar niet in zijn wang knipte, of in zijn nek. ‘Zal ik jou eens een koppie kleiner maken?’ dreigde hij schertsend als Maurits zich wilde losrukken. ‘Dat doen we anders.’ Hij ging zitten, drukte Maurits tussen zijn knieën als in een bankschroef. Toen viel de kraag in tweeën rinkelend op de grond.

Moeder hield het hoofd voorovergebogen en gooide de kastanjebruine haarmassa naar voren; je kon haar zelf nauwelijks nog zien. Uit een geurig flesje besprenkelde zij haar hoofdhuid, wreef de druppels stevig in, bevochtigde ook de haarstrengels en kamde die in lange halen, totdat zij bleef steken

en de haren iets omhoogtrok om ze met de volle hand stevig vast te houden en er net zo lang met de kam in te hakken tot de verwarde haarknoop was opgelost. Ten slotte golfde een brede stroom van haren glanzend tot aan de grond. Nooit begreep ik dat zij zich niet bezeerde als zij zo had staan rukken.

Dan kraste de stofkam over onze hoofdhuid, ook als je ging schreeuwen, en moeder zei alleen: 'Hou je ogen goed dicht, dat er geen haarwater in komt.' Soms liet zij een wit bolletje tussen de tanden van de kam zien, een neetje, of iets dat ervoor door moest gaan.

Heel vroeger nam zij ons mee naar het badhuis, waar moeder ons drietjes haastig waste, Saartje ook, die toen nog geen zes jaar was en daarom mocht het samen met de jongens; dan moesten wij in de gang wachten tot moe zelf klaar was. Later gingen wij thuis in bad, in de zinken tobbe, en mochten Maurits en ik alleen elkáár nog nakend zien. 'Het water is veel te heet,' schreeuwde ik elke keer opnieuw. Weer stak moeder voorzichtig haar hand erin, plensde er een scheut koud water bij uit een keukenpan, probeerde de warmte van het wateroppervlak met de bovenkant van haar omgekeerde hand, of met haar elleboog.

Langzaam zakte ik door mijn knieën. Je billen, dat was niet zo erg, maar straks trok ze mijn hand tussen mijn benen weg, en dan schroeide de hitte des te meer. Ze haalde de spons met zeep langs mijn gezicht, zodat mijn ogen ervan schrijnden. Zou het waar zijn, dat je ogen lichter werden van het wassen? Dat zeiden de grote mensen altijd tegen mij: 'Je moeder mag je ogen wel eens uitwassen.'

Ik zat bij vader op schoot en danste mee met het ritme van zijn kniebeweging, terwijl de holte van zijn hand tegen mijn blote billen kletste zonder dat het pijn deed. Hortsik-paardje. Ik kreeg een 'baardje', dan schuurde zijn stoppelige kin langs

mijn wangen, of een griezellig-jeukende aai met zijn snor. Hij drukte met zijn volle hand een groot gouden horloge met slagwerk tegen mijn oor, totdat ik fijntjes de uren hoorde slaan als van een torenklok ergens ver weg.

En iedereen zei: 'Wat lijkt die jongen op zijn vader, zijn ogen zijn even donker, zijn haar is blauwzwart. 'Je lijkt op Barend,' herhaalde opoe in de Foeliedwarsstraat, terwijl ze aardappelen zat te schillen in de woonruimte die eens een winkeltje was geweest. De toonbank stond er nog, nu werd erop gekeerd; daarachter een stelling met tabakspotten van Delfts blauw en grote vierkante trommels waar eens koffie en thee in werden opgeborgen. De groen uitgeslagen, bronzen bel in de winkel deur rinkelde even driftig als die bij ons thuis, en we riepen 'vollek' als we binnenkwamen. En soms nam opoe me mee om melk te halen bij Woudenberg om de hoek, in een donkere stal waar het stonk naar mest en waar ik aan de hand werd meegeleid tot vlak bij een koe die daar werd gemolken: vier roze, wrattige tietten spotten om beurten hun straaltje melk in een emmer.

's Avonds werden we gekleed te bed gelegd, omdat het zo laat was, maar voor vader en moeder nog te vroeg om al naar huis te gaan op zondagavond, en als we geen haast maakten klonk het onverbiddelijk: 'Kom, naar bed jullie.' 'Ik ben gjoeter dan Maurits,' zeurde ik, en ineens had de hele familie onbedaarlijke lol om mijn Jordaans. 'Zeg nog eens: me poute.' Dan kwam moeder aan de beurt, omdat ze Arnhems sprak. Ernems. En opoe vroeg: 'Is je broer Andries gisteren weer geweest? Die huichelaar. Op sjabbes gaat hij eerst naar sjoel, dan neemt hij de trein naar Mokum om zaken te doen.' Moeder kreeg een kleur, maar zei niets. Ze hield veel van oom Andries en soms hilde zij als hij kwam, maar daar kon je bij grote mensen nooit van op aan, ze huilden ook als ze blij waren. En wanneer vond opoe wél goed wat moeder deed? Ze zei ook dat wij geen kerstboom mochten hebben, dat we geen

gojem waren, wát ze er ook mee bedoelde. Misschien wel dieven. Want 's nachts had moe tegen pa gezegd: 'Barend, wor eens wakker. Ik hoor iemand in de huiskamer lopen.' Toen was vader opgestaan, heel zachtjes. Mandarijntjes waren uit de kerstboom gevallen, die hadden zo'n plof gegeven.

Laat in de avond werden wij weer opgenomen. Vader droeg mij altijd, moeder nam Maurits, Saartje liep. Rillerig en slaap-dronken leunde ik tegen vaders borst, mijn kin op zijn schouder, tot ik weer indommelde en wakker schrok als de tram stopte op de Rozengracht, halte Rozentheater. Spuug kleefde in mijn hals, zo had ik liggen kwijlen in mijn slaap.

De klas van het christelijk bewaarschooltje aan de Ter Haarstraat werd gelig verlicht door een peerlamp met gloeidraden die een geheimzinnige streep in je ogen achterlieten als je erin keek. Dat mocht niet. Dan kreeg je slechte ogen en werd juf kwaad. Alle kinderen de handjes vouwen. Oogjes dicht. De hoofdjes buigen. Goed zo. En nu zeggen jullie me na: *Here – here; zegen – zegen; deze – deze; spijs – spijs; en drank, nee: én drank – én drank; amen – armen; ámen zeg ik, dat hoort zo als je den Here wilt danken, nog eens: amen – amen.*

Nu mocht je je kroes pakken, van blauwe of rode emaille. Een groot meisje kwam er melk in doen, blauwig van kleur door toegevoegd water. De boterhamtrommeltjes werden uitgereikt. Het mijne was rood, met zwarte schaatsenrijders erop, er bengelde een groen bandje aan waarmee het om mijn nek kon hangen, een klepje, dat je met enige kracht moest openen, sloot de boterhammetjes af. En nog eens: 'Here zegen deze spijs en drank, amen.' Ik kon die woorden wel dromen. Ik moest ze altijd opzeggen voor oom Sjaak. Dan lachte hij en kreeg ik een cent. Ik wist niet waarom, maar het was gauw verdiend voor een pijp zoethout. Wie was Here? Wat zegen? En spijs? Het woord deed me aan spuug denken, dat kon het

niet zijn. Maar opoe zei soms tegen pa: 'Hoe kun je de kinderen op een christelijk kakschooltje doen?' Soms vertelde juf van een grote tent, en dan dacht ik aan een circus, waar een man sprak die zij Jezus noemde. Ik luisterde er ademloos naar, en mijn oren werden rood.

'Wie reukt er hier zo vies?' wil juf weten. Zij snuffelt aan ieder van ons, maar bij mij blijft zij langer staan. Dan haast ze zich de klas uit en komt met Saartje terug. 'Je broertje heeft het in zijn broek gedaan,' zegt ze en trekt nu pas een benauwd gezicht. 'Neem hem maar mee naar huis, dan kan je moeder hem verschonen.'

Wijdbeens waggel ik mee aan de hand van Saartje, onder de bomen bij het water van de Nassaukade. Ik wil niet voortmaken, het kleeft als je niet voorzichtig loopt. Op de brug naar de Rozengracht blijven wij staan. Ik houd me vast aan een spijl van de leuning, trap een steentje in het water terwijl een dekschuit onder ons door glijdt. 'Als je niet opschiet, zal ik het tegen moe zeggen.'

In de winkel staat pa met een klant. Even kijkt hij verbaasd als wij binnenkomen, trekt rimpels in zijn voorhoofd. 'Sientje,' roept hij dan, 'kom eens. Je oudste zoon heeft een boks vol keutels.' Vader schatert het uit en dat valt mee, hij lacht er dus om.

'Gaan jullie maar bij Funke in de rij staan,' zegt moeder later. 'Daar hebben ze roggebrood vandaag. Straks kom ik jullie aflossen.' We schuifelen mee, in de rij mensen tussen de Bloemstraat en de Rozengracht. Het heeft gesneeuwd, de zwarte modderige brij op de stoep dringt door je schoenen. Saartje houdt mij stevig vast als anderen zich vóór ons willen wringen. Om de hoek is de bakkerij. De bitterzoete geur van het roggebrood kun je al ruiken.

'Pas op,' schreeuwde mijn neefje Bram uit Nijmegen, 'de straat loopt hier omlaag. Laat niet los.' Krampachtiger werd mijn greep, mijn bovenlichaam schokte mee met de duwstang van de vliegende-hollander die steeds vlugger heen en weer bewoog. 'Goed sturen,' hoorde ik nog roepen, en met alle kracht duwde ik het geleng van mijn schoenen tegen de vooras. Een duwtje links en je maakte al een zwenking, een zetje rechts en je ging slingeren. De muur trok mij onweerstaanbaar aan. Verwijdeld wong ik mijn hoofd in de andere richting, toen vloog ik met een klap tegen een huis, kantelde en bleef even ademloos liggen. Ik stond op, monsterde me zelf. Alleen mijn knie was geschaafd. Misschien had niemand het gezien. Ik tilde de vliegende-hollander overeind. In de vooras zat een knik. Als je er niet op lette, zag je het niet. Ik ging weer op de peervormige plank zitten, en duwde de stang op. De vooras brak in tweeën.

Wat zou ik tegen oom zeggen? Dat de straat omlaagliep? Daar had Bram mij voor gewaarschuwd. 'Het kwam omdat hij omviel,' hield ik vol. Toen begon oom plotseling te schreeuwen: 'Hou je stomme smoel. Óf jullie zijn aan het knokken, óf jullie breken de boel af. Geen wonder als de familie jullie niet te logeren wil hebben. Hier komen jullie ook niet meer.'

Op de smalle stoep voor de winkel gooide een meisje de steen een vak verder, om er naar toe te hinkelen. De krijstreden die de vakken van de hinkelbaan afbakenden, mocht zij niet aanraken. Ik keek ernaar, Maurits aan de hand, in zijn witte pakje, want we zouden uitgaan. Nu wilde hij zich losrukken om de steen te pakken, die het meisje te ver had gegooid en in de goot was terechtgekomen. Ik trok Maurits naar me toe. 'Kan je wel tegen zo'n klein kind,' zei het meisje, en wilde me van de stoep duwen. Toen rukte Maurits zich los, zo plotseling dat hij wankelde, en achterover tegen de stoepwand viel.

Hij krabbelde weer op. Er zat modder aan zijn broek. Ik wilde het eraf vegen met mijn mouw, voordat moeder het straks zou zien.

‘Hij het een gat in se kop,’ zei het meisje alleen, en deed een stap achteruit. Hoe kon dat nou, een gat? Waar je ín kon kijken? Ze is gek, dacht ik, maar op hetzelfde ogenblik zag ik, dat het haar op Maurits’ achterhoofd donkerder werd, natter, tot in zijn hals, waar een smoezelig-rode vochtplek zich uitspreidde. ‘U soontje het een gat in se kanes,’ schreeuwde het meisje in de open winkeldeur.

Zenuwachtig kwam moeder naar buiten hollen, keek even naar ons, tilde Maurits op. ‘Arm kind,’ zei ze. En, tegen mij: ‘Deugniet. Jij vermoordt je broertje nog eens. Nooit kan ik jullie een ogenblik alleen laten.’ Toen begon ze te huilen.

Gehaast liep ze de straat uit naar de Rozengracht, Maurits nog in haar armen. Ik volgde op een afstand. Ze ging bij de apotheek naar binnen, waar het altijd zo lekker rook terwijl Saartje dan vond dat het stonk. Met voorhoofd en neus tegen het winkelraam gedrukt zag ik een vrouw met een wit schort een schaar pakken. Zij knipte voorzichtig in Maurits’ hoofdhaar en moeder hield hem onder zijn kin vast. Met een watje veegde zij de kale plek schoon. Die was helemaal niet zo groot. Het was geen gat, gewoon een schram. Zij smeerde er iets bruins op, deed er een verband over, dat zij met pleisters vastplakte. Ze gaf hem ook iets te drinken, en een dropje.

Moeder droeg Maurits nu niet meer. Hij huppelde naast haar, maar toen ik erbij wilde komen om haar ook een hand te geven, duwde zij me weg. ‘Ondeugend kind,’ zei ze weer, ‘ik zal het straks aan je vader vertellen.’ ‘Ik heb het echt niet gedaan,’ jankte ik. ‘Ik wil van jou niets meer weten,’ antwoordde ze alleen.

En toen, bij de winkel: ‘Jullie blijven binnen tot vader komt. Kom jij maar bij mij zitten spelen,’ zei ze tegen Maurits. ‘En jij gaat naar boven, naar de vliering.’

Langzaam liep ik de trap op, die tussen alle treden een opening had waar je doorheen kon zien, en dan was het net alsof alles op zijn kop stond. Rotmens, mompelde ik voortdurend in me zelf, het was niet eens mijn schuld. Altijd moest ze Maurits voorttrekken. Ik ging op bed zitten. Mijn gezicht gloeide terwijl ik voor me uit staarde, het hoofd in de handen, de ellebogen op mijn knieën steunend, en soms spuugde ik op de grond, lekker, dan moest ze het zelf maar weten. Ik zou het wel aan vader vertellen dat moeder me geduwd had. Bijna was ik gevallen. Dan had ik ook een gat in mijn kop gehad. Misschien was ik wel dood gegaan. Dán zou je haar zien grienen. Wel goed voor haar. Ik moest er zelf om huilen.

Plotseling hoorde ik iemand de trap opkomen. Toen verrees het hoofd van vader boven de bodem van de vloering, zijn bovenlichaam. Met grote stappen kwam hij al op me af. 'Ik zal jou leren,' gromde hij, pakte me beet, trok driftig-onhandig mijn broek van mijn gat en legde me over zijn knie. Zijn volle hand kwam op mijn billen terecht alsof hij er spijkers in wilde slaan, of naalden, het prikte overal tegelijk. 'Jij blijft voortaan wel van je broertje af.' Toen smiet hij me op bed.

Saartje en Maurits sliepen al lang, maar ik lag te woelen, want mijn gat gloeide nog steeds, net als mijn wangen, en mijn ogen schroeiden. 'Als ik groot ben loop ik weg, als ik groot ben loop ik weg, als ik groot ben loop ik weg,' herhaalde ik zonder ophouden, tot ik plotseling schokte, alsof ik me los wilde rukken uit vaders handen.

Beneden sloeg de klok. Heel veel keer. Dan was het al laat. Er viel een plank uit de bedstee.

'Niet doen, Barend,' hoorde ik moeder zeggen. Toen gaf hij haar tikken voor haar gat, net als bij mij. Was zij ook stout geweest? Vond vader dat zij beter op Maurits had moeten

passen? Dat was toch mijn schuld geweest? Ik had hem losgelaten. Nu kreeg zij er slaag voor. En ze gingen vechten ook. Ik kroop met mijn hoofd onder de dekens. Tegen Maurits aan, die rustig sliep. Gelukkig was hij niet doodgegaan. Vader mocht moeder geen pijn doen.

Toen kwam er een grote, groene peer aanhuppelen, op zijn steeltje, en hij zong: 'Voor Saartje, voor Saartje.' Hij danste over het glas in het ziekenhuis om bij haar te komen. Kroep, zei hij, maar toen ik erin wou happen, zat er mosterd aan de speen, en het brandde in mijn keel. Toen spoog ik, en trapte, en vader schudde me door elkaar en schreeuwde: 'Mag jij je eigen vader slaan.' En hij schilderde het staartje van Jippee groen, ons witte hondje, omdat die op het leer had gepiest.

Ik klemde mijn armen om vaders benen en liep mee op zijn voeten door de kamer, om de tafel, stap voor stap, en hij zong in hetzelfde ritme:

‘Op het Broadway-hoekje, staat een scherpe wind,

Als je wilt dan zoek je, daar een aardig kind...’ en ik dacht: dat ben ik, een aardig kind, want hij vindt mij liever dan Maurits, die mocht niet op zijn voeten, en Saartje is er te groot voor...

‘Zij draagt korte rokken, maar maak geen abuis,

Anders kom je 's avonds zonder portefulje thuis.’

Kon ik maar begrijpen wat de grote mensen bedoelden. Een kind met korte rokken, wat vonden ze daar nou aan? Abuis. Een buis. Van een kraan. Een portefulje, dat wist ik wel, vader had er zelf een, van bruin leer, met een foto: alleen Saartje, en ik, en moeder erop.

Een jongetje huilde op de stoep van het Frederik Hendrik-plantsoen. Zijn moeder trok hem mee naar binnen, het gebouw

in met gaas voor de ramen: de grote school. Ik jankte lekker niet. Ik was al op het bewaarschooltje geweest, er vlak bij. Moest je dáár bang voor zijn? Maurits was nog op het kak-schooltje, maar nu werd ik net zo groot als Saartje.

‘Ga jij naar boven,’ zei vader, maar daar kwamen de mannen ook. Eén had een halsband met een riksdalder eraan, en schreef van alles op. Toen gingen zij weg, en moeder zei dat pa zich niet ongerust moest maken, maar hij ging schreeuwen dat ze niet wist hoe erg het was, dat ze niet mee moest praten over dingen waar zij geen verstand van had, dat hij er kotsmisselijk van werd. Dan werd het plotseling heel stil, alsof niemand ooit meer durfde spreken. Totdat vader zei: ‘Gaan jullie naar beneden.’ Je kon wel aan de gang blijven.

Ik speelde met Maupie bootje op de platen leer, die kraakten onder ons gewicht en onder onze sprongen van de ene stapel op de andere. Dat mocht altijd. Leer kon niet stuk gaan. Maar nu joeg vader ons weg, want de vreemde mannen, die tóch geen klanten waren, moesten erbij. Zij namen het leer mee. En vader hield ze niet eens tegen.

Toen kwamen de verhuismannen om de kamer leeg te halen: de roodbruine kast die eruitzag als een brede man met een buikje en die altijd vlamde op zijn wortelnoten huid, behalve die dag, omdat hij niet meer was gewreven en dof was geworden als het haar van een ziek kind. Moeder nam het tinnen, peervormige theepotje, nog van opoe uit Arnhem, en het rode pluchen kleed van tafel, dat aan de kamer juist zijn geheimzinnige gezelligheid gaf.

Een man draaide een schroef uit het tafelblad om het los te maken van de ronde houten poot. De damstenen, die in een tinnen bakje lagen, ook van opoe uit Arnhem, werden overgegooid in een zakje, en er viel een zwarte schijf op de grond die ze niet meer konden vinden. Twee reproducties

van de Wereldbibliotheek, sombere etsen van Vincent, een boer in een oprijlaan met bomen en takken als zwevende telegraafdraden, een voorovergebogen boerin, aan het aardappelrooien tegen de achtergrond van een molen, werden van de muur gelicht. Moeder deed zelf het keukengoed; Saartje hielp haar; ik moest op Maurits passen en liet hem niet los, maar altijd liepen wij in de weg. Toen nam moeder Maurits mee.

Achter het oliestel in de keuken stond nog een schoteltje met afgebrande lucifers, daarnaast een doosje echte. Er was niemand bij. Ik kon er gerust een aansteken om te zien hoe lang hij brandde. De vlam was op de helft en als ik niet uitkeek, schroeide hij mijn vingertoppen, maar ik smeerde een potsie op het midden van het houtje dat nu knetterde en de vlam tegenhield. Weer stak ik een lucifer aan, die ik bij de afgebrande lucifers hield, en steeds groter werd de vuilgele vlam met zijn fladderende tong. Hoorde ik vader aankomen? 'Jij maakt nog eens brand,' had hij al eerder tegen mij gezegd. Nou, lekker, dan moesten ze ons huis maar niet afpikken, dan hadden die mannen ook niets. Kinderdieven bestonden er net zo goed, daar moest je voor uitkijken, dat zei moeder altijd, van vreemde mensen mag je geen snoepje aannemen. Ook niet van Gonnie op de Bloemgracht, die vlak bij het eierpakhuis woonde? Die gaf altijd een snoepje als ze je mocht helpen met piesen, maar dat mochten we thuis niet vertellen, anders kregen we niets meer. Als het huis afbrandde ging ik misschien dood. Of ik kwam in het ziekenhuis. Dan móesten ze me wel verwennen, en daar kwamen ze altijd bij je op bezoek. Rotmensen. Nu gingen pa en moe met Saartje bij opa en opoe wonen. Alleen ik niet, met Maupie, wij moesten bij tante Roosje. Nou, dan liep ik weg, dat moesten ze wél weten.

‘Poepen? Moet je poepen? Dat woord kennen wij hier niet. Je moet zeggen: een grote boodschap, of gewoon: een grote. En piesen zeggen wij ook niet,’ vervolgde tante Roosje tot mijn verbazing, want ik dacht juist dat piesen netjes was en alleen pissen of zeiken niet mocht. ‘Fatsoenlijke mensen hebben het over “een kleine boodschap” of “een kleintje”. En als je geweest bent, moet je de wc. doortrekken.’ Daar had vader het over gehad toen hij over die nieuwe woningen sprak: je trekt aan een touw en je bolus spoelt weg, en dan blijft er een beetje water in de pot om je handen te wassen.’ Maar dat was een geintje geweest, want de grote mensen hadden erom gelachen.

Incens was tante weer vriendelijk, en dat was juist zo moeilijk bij haar, je wist nooit of het goed was wat je deed, en soms was ze hatelijk als je gewoon wat vroeg, een andere keer was ze lief als je het niet verwachtte. ‘Ga maar met Maurits op straat spelen. Karl en Loetje zijn ook buiten.’

‘Zijn dat nou jullie neefies?’ vroeg een magere jongen met een kniebroek aan, en met een jasje in plaats van een bloes zoals ik die aan had. Hij was ongeveer zo oud als Karl, negen jaar misschien. Het groepje jongens nam ons op, en ik kreeg een kleur en stamelde: ‘Tante Roosje heeft gezegd dat we met jullie mee mochten doen.’

‘Tante Roosje, ha tante Roosje,’ riep een van de jongens plotseling, en begon te zingen: ‘Onder de brug bij tante Roosje kun je kakken in een doosje...’ maar voor hij verder kon gaan, legde Karl een hand op zijn mond en schreeuwde: ‘Ik laat mijn moeder niet beledigen.’

‘Het was zo maar een liedje,’ beweerde de jongen, ‘kan ik er wat aan doen dat je moeder ook zo heet?’

‘Zal je het dan nooit meer zingen?’ drong Karl aan met iets smekends in zijn stem. ‘Geef je hand erop,’ maar toen hij

die wilde pakken, hield de jongen hem schuin voor zijn gulp.

‘Vriendjes knokken niet,’ zei Loetje gauw. ‘Tikkie, jij bent hem.’ Hij draaide zich haastig om en wilde wegrekken, stootte toen met zijn elleboog tegen mijn neus. Tranen sprongen in mijn ogen, maar ik voelde het tegelijkertijd warm worden langs mijn kin en in mijn hals. Dat was altijd zo. Bij het minste geringste had ik een bloedneusie, als het maar even raak was. Verschrikt stonden de jongens om mij heen, behalve Maurits, die mijn hand bleef vasthouden. ‘Ga jij eens opzij,’ zei een vrouw die was blijven staan tegen hem, en toen tegen mij: ‘Doe je hoofd eens achterover.’ Het bloed liep langs mijn hals in mijn bloes. ‘Misschien helpt een sleutel,’ riep Karl. Een stukje ijzer, van de straat opgepakt, werd in mijn nek gelegd.

Met het hoofd achterover werd ik naar de huisdeur geloodst. ‘Ma...’ zei Karl, maar ik werd al meegetrokken naar de keuken. Ze zette de kraan wijd open en duwde mijn hoofd eronder, zodat de koude straal langs mijn rug liep en mijn kleren doorweekte. Ik huiverde, wou me losrukken, maar tante suste: ‘Je hoeft niet bang te zijn, het is water dat je voelt, geen bloed.’

‘Ma, heb je...’ vroeg mijn nichtje Lenie aan tafel. Ze was net zo oud als Saartje, maar ze zei ‘jij’ tegen oom en tante, dat deden ze allemaal, alleen wij moesten ‘u’ zeggen, zoals thuis.

‘Je moet dooreten en niet zitten dromen, sjloume,’ maande oom Jochem. Bedoelde hij mij? Of Maurits? Sjloume? Is dat slome? Slome duikelaar? Zou hij me een slome vinden?

‘Ja, jij, Salie,’ zei tante. Zou ze gemerkt hebben, dat ik die klevrige ballen niet lekker vond? Kleizen, zeiden ze ertegen, matzekleizen. Waarom deden ze die in de soep? Net snot.

‘Linzensoep is toch lekker,’ drong oom Jochem aan.

Ik staarde in de donkerbruine soepmassa voor mij. Wat ik ook zou antwoorden, het deugde toch niet. Zij waren daar

veel knapper in dan ik, maar ik kokhalsde, en toen wist ik het en zei: 'Linzesoep is van vies water gekookt.'

'Eet je bord nou maar leeg,' zei tante, 'dan krijg je straks bibbertjespudding.'

En weer lachten ze, want bibbertjespudding was hún woord, dat hadden zij ontdekt voor de doorschijnende, trillende gelatinemassa die wij thuis nooit aten, want gelatine maken ze van gekookte beenderen, had vader gezegd. Ha, bibbertjespudding. Ik lachte met ze mee. Dat moest je doen, lachen om hun grapjes, want zij waren veel geestiger dan wij thuis, en knapper, en veel fatsoenlijker.

Tante Roosje kwam Karl en Loetje een nachtzoentje brengen. Zou ik er ook een krijgen? En Maurits? Zij bukte zich over mij heen, ik voelde haar lippen op mijn voorhoofd, en voorzichtig aaide ik over die plek toen zij 'welterusten' had gezegd en verdween, en ik was opgewonden van blijdschap. Misschien was zij toch wel lief. Ze had tenminste niet zulke gekke haren als moeder, en ook geen wratje op haar gezicht.

Toen kwam vader ons halen.

'Hier,' zei hij en gaf me een langwerpige etui met geribbeld mica ervoor. Plaatsjes waren er ook bij, die je er langzaam door kon schuiven en waarvan de figuren gingen bewegen als levende beelden. Maurits kreeg alleen maar een bal, je kon wel zien dat hij nog klein was.

Doklaan

Een etage in een groot vierkant huis van witte baksteen. Vreemde meubels. 'Ga niet op die stoel staan, ze zijn niet van

ons.' Een lampekap met kristallen pegels, die rinkelden als je ze tegen elkaar liet schommelen. 'Niet doen, als er een stuk gaat moeten we het zelf betalen.' Zeil waar je in de grote kamer glijbaantje op kon spelen, 'als je je schoenen maar uit doet.' Een poffertjespan met kuiltjes, voor 'drie-in-de-pan'. Zware lepels en vorken met de bijsmaak van zilverpoets. Een zoldering met grillige figuren die altijd omlaag starden. Een balkon aan de straatzijde dat ons met de burens verbond; alleen spijlen scheidden ons, waar je je arm tussendoor kon wringen voor een snoepje. De nieuwe buurman, altijd gejaagd en met dikke brilleglazen. Zijn vrouw was groter, dikker dan hij, het leek alsof zij steeds bloosde. Hun enig zoontje, Juda, van mijn leeftijd, had aan kinderverlamming geleden en sleepte een verschrompeld beentje in een beugel mee. Als we maar met hem speelden, kregen we een dikke boterham, soms een reep, of drop. Nee, niet op straat. Jullie moeten binnen blijven.

'Zittemejapie, zittemejapie,' zongen de kinderen beneden en hupten als kikvorsen over de stoep. Of zij verdwenen plotseling, om de hoek.

Om de hoek. Daar lag Artis. Daar had je de eindhalte van lijn zeven die mensen en kinderen in massa's naar de diertuin bracht. Voor een cent kocht een vriendje een doosje klappertjes en legde ze op de rails, je hoorde ze knetteren als de tram eroverheen rolde en je hoopte dat er tussen de zwartgeblakerde rondjes een goede zat die jij nog kon proberen. Grote spijkers werden onder de zware wielen plat gewalst tot mesjes die je niet te gauw moest oppakken anders brandde je je vingers. Aan de laatste wagon van het tramstel hing de koppeling er als een staart bij. Je kon erop zitten en grote jongens reden soms mee tot de Middenlaan, waar ze eraf sprongen omdat de tram dáár harder ging.

Tegenover ons huis in de Doklaan waren de goederenloodsen van de spoorwegen. Op je tenen staand kon je in de duis-

tere, holle ruimten turen waar soms mannen liepen. Je kon naar binnen schreeuwen en je eigen stem horen weerkaatsen. Een hek gaf aan waar de straat niet meer bewoond was. Het stond altijd open. Niemand joeg je weg als je doorliep, als je maar niet verder ging dan het eind van de stenen gebouwen. Daar kwamen de treinen aan met hun stukgoederen. Je kon er zomaar op de rails lopen, tussen twee treinen door. Je keek met ontzag naar de grote wielen. Als je op de rails ging liggen kon de trein over je heen rijden zonder dat je werd geraakt. Maar wie zou dat durven... Je mocht er trouwens niet komen.

En aan de andere kant, wáár je ook keek, lag Artis, onverschillig voor wat er buiten zijn grondgebied gebeurde. Een lappendeken van muren, hekken, schuttingen vormde de grens. Soms kon je naar binnen kijken en zag je mensen lopen op een grindweg, een gekortwiekte vogel in een kooi, vaak hoorde je een wild dier brullen. Een hekje stond open, leidde regelrecht naar de woning van een opzichter. Als je maar groter was, dan kon je over de groene houten schutting klimmen en in de bomen springen die je tegen de oppassers zouden beschermen.

Waren we maar lid van Artis, net als de andere kinderen. Tenminste: hun vader. Dan mochten zij ook voor niets naar binnen. Maar vader was weg: naar Duitsland, om er geld te verdienen.

Buiten was Chris met zich zelf aan het knikkeren en probeerde een stuiter te raken, die hij steeds verlegde. Chris zat bij mij in de klas op de nieuwe school, verderop in de Doklaan, en was zeven jaar, maar kleiner dan ik, al was hij een halfjaar ouder. Zijn grijze ogen stonden iets te dicht bij elkaar, hoewel hij niet scheel was, en hij was met zijn lichtblonde kop overal tegelijk. Hij sprong van het ene been op het andere als hij voor je stond

om je ergens van te doordringen of je iets te vertellen van de grote mensen, woordjes die je thuis niet mocht uitspreken, kelérelijker bij voorbeeld, en ik zei tegen Maurits: 'Weet je wat een klerenlaai is? Dat is een laai waar je de kleren in stopt.' Ik keek met een schuin oog naar Saartje of ze het zou snappen, of naar moeder, die het niet hoorde. 'Jullie zijn joden, hè?' vroeg Chris ook wel eens. Dat was een scheldwoord, net als kelérelijker, en ik antwoordde: 'Je bent zelf een jood.'

Het was woensdagmiddag, en er was gelukkig geen school. 'Wie gaat er mee naar Artis?' vroeg een oudere jongen. 'Hè bah,' antwoordde Chris tot mijn verbazing, maar de meeste stemmen golden. 'Ik ben geen lid,' zei ik alleen, en bleef staan. 'Je kan gerust met ons mee naar binnen lopen. Dat zien ze toch niet,' drong Chris aan. 'Hij ook?' en ik wees op Maurits, die bij me stond. 'Zo'n klein kind nemen we niet mee.' Dat was de schuld van moeder. Altijd moest ik met hém spelen. Hem hier alleen laten staan, dat kon óók niet.

'Kom nou,' opnieuw drong Chris aan. 'Hij zal heus niet weglopen in die tijd. Voor dat halfuurtje!' Misschien kon ik alleen eerder teruggaan, na een kwartiertje. Dat was toch zo erg niet. Maar Maurits drukte zijn hand steviger in de mijne en zeurde: 'Ik wil ook.' Mijn vriendjes slenterden de straat al uit. Ik rukte me los. 'Als je op me wacht, krijg je een ijsje van me,' bezwoer ik Maupie, en rende de jongens achterna. Op de hoek keek ik nog even of hij was blijven staan. Gelukkig, hij hilde alleen maar.

'Nee, niet door het draaihekje,' waarschuwde Chris. Er was een eigen, vrije ingang voor leden. Als ze me aanhielden zou ik zeggen, dat we hier pas woonden en dat mijn vader ook lid wilde worden. Maar niemand lette op ons, en plotseling dacht ik: 'Ze kennen niet alle kinderen van leden. Dan kan iedereen eigenlijk zo doorlopen.'

Ik rende mee, de papegaaienlaan in. Aan weerszijden

schommelden de krijsende, bonte vogels in hun halve hoepels. Mensen duwden kesausjes in hun kromme snavels, lieten ze soms uit angst vallen. Wij raapten ze op, zodra ze waren doorgelopen, graaiden ze voor elkaars handen weg en pelden ze voor ons zelf. Die dieren kregen toch wel.

Wij slenterden door naar de apen met hun gekleurde kon-ten. Eén ervan draaide een spiegeltje om, maar begon er toen hij aan de achterkant niets zag, met zijn gele tanden op te bijten. 'Kijk die eens,' schreeuwde Chris. Elkaar aanstotend keken we naar de lange punt, die een aapje met driftige handbewegingen tussen zijn benen te voorschijn had getoverd.

'Maken jullie niet zo'n herrie,' zei een oppasser, die plotse-ling achter ons bleek te staan. 'Als jullie niet rustiger zijn, stuur ik jullie de tuin uit.'

'O ja, mijn vader is lid, dat durft u tóch niet,' antwoordde een van de grootste jongens.

Nijdig greep de man hem bij de schouder. 'Wie durft dat niet, snotneus? Ik weet nog iets beters: ik zal jullie namen eens opschrijven. Dan krijgen ze thuis een mooi briefje. Eens zien of je dan ook zoveel praatjes tegenover je vader hebt.' Zich betastend, haalde hij een notitieboekje uit zijn blauwe kiel te voorschijn.

De schrik bleef in mijn keel steken. Als hij mijn naam opschreef, wisten ze meteen dat we geen lid waren. Dan kreeg vader straf. Dan wist hij ook dat ik stiekem naar Artis was gegaan. Dat ik Maurits niet mee had genomen. Voorzichtig deed ik een stap achteruit. De man had mij nog niet opge-merkt, en anders dacht hij misschien dat ik er niet bij hoorde.

'Hee, jij daar!' hoorde ik hem roepen. Toen rende ik weg naar de uitgang van de apenzaal, struikelde bijna de trap af en holde het grindpad op. Even bleef ik staan. Waar moest ik naar toe? Niet naar de uitgang. Daar waren ze misschien ge-waarschuwd. Of ze zouden vragen: 'Wie ben jij? Waar is je kaartje?'

Er kwam een oppasser aan op een fiets. Ik ging tussen de mensen staan bij de olifanten, tot hij was verdwenen. Daarginds was een laag hek, en toen ik eroverheen klom stond ik in een lange, stenen gang. Een binnenplaats lag er verlaten bij, maar in het huis ertegenover hield een oppasser een jutezak open, een lange jongen gooide er hooi in. Gebukt rende ik onder het raam door. Rechts van het huis was weer een hek, te hoog om erover te klimmen, en angstig trok ik aan de klink. Piepend, de onderkant langs stenen schurend, ging het open. Gauw naar buiten. Niet omkijken. Niet hollen. Op de Doklaan waren misschien andere mannen, die me dan zouden grijpen. Als ze me nu aanhouden, zeg ik gewoon dat ik verdwaald ben. Als je fluit hebben ze helemaal geen erg in je, en ik siste een deuntje tussen mijn tanden. Vlugger lopen, je bent zó bij de loodsen. Daar bleef ik even staan. Toen, met een schok: 'Als Maurits maar op me heeft gewacht. Zó lang ben ik echt niet weg geweest.'

Waarom speelde hij nu niet op de stoep? Misschien had hij me zien aankomen en zich verstopt. Ergens stond een deur open. 'Maurits,' riep ik in de donkere, holle gang, maar niet te hard, anders hoorde moeder het. 'Heb jij mijn broertje gezien?' vroeg ik aan een meisje. Ik keek aan de overkant in een loods, hoorde mijn stem weergalmen. Nee, zo hoog kon hij niet klimmen. Ik liep door tot aan de brug van de Achtergracht. Als hij er maar niet overheen was gegaan, dan verdwaalt-ie. Misschien had een buurvrouw hem meegenomen, om boodschappen te doen.

In de verte klapte een vrouw in haar handen. Moeder stond op het balkon, náást haar Maurits. Hij lebbelde aan een ijsje, en door mijn angst heen bonsde mijn hart van woede: hij heeft een ijsje gekregen, ik niet.

‘Hoe vaak moet ik het nog zeggen? Je mag niet op straat spelen. Je jaagt me de zenuwen op het lijf,’ hield moeder vol, ook toen ik bleef zeuren. Ik stompte tegen de kamerdeur en schreeuwde: ‘Ik ga toch.’ ‘Je blijft binnen. Straks komt tante Mirjam. Dan gaan we naar de speeltuin.’

Tante Mirjam, het was niet eens een echte tante, want ze was nog geen groot mens. Vader had zelf verteld, dat ze op zijn schoot had gezeten en gezegd: ‘Poppetje in je oog, poppetje spugen?’ en ze had zo een klodder in zijn oog gegeven. Ze had van die gekke dikke brilleglazen, net als opa. En ze zong altijd vals.

Ze liep gearmd met Saartje voor ons uit. Maurits en ik moesten moeder een hand geven, maar Maupie ging voor haar voeten staan en wou worden gedragen. ‘Kan je echt niet meer lopen, liefje?’ vroeg moeder, en tilde hem op haar arm. ‘Klein kindje, moet bij zijn moesie,’ schamperde ik. ‘Je smoort me, liefje,’ zei ze, en maakte Maurits’ armpje om haar hals iets losser. Toen peuterde hij aan haar hoeden, die haar hoed aan haar opgestoken haardot bevestigde. Ze duwde zijn hand weg. ‘Niet doen, schatje.’ Gek mens. Tegen mij zei ze ook niet ‘schatje.’ Een kleine poeper was hij. Ik wóú niets eens gedragen worden. ‘Schatje, gatje,’ riep ik, en rende vooruit naar Mirjam en Saartje, die mij tussen zich meezeulden. Hopsekee, hopsekee, met sprongen werd ik vooruitgeslingerd.

In de tram nam moeder Maurits weer op haar schoot. ‘Hij is nog geen vier,’ zei ze tegen de conducteur. Dag liegbeest. Als ik jekte beweerde ze altijd: ‘Ik kan het op je voorhoofd lezen.’ Toen vroeg ze: ‘Hebt u een boekje voor ze?’ De conducteur keek in zijn leren tas, pakte een blokje, waarvan de tramkaartjes waren afgescheurd. ‘Ik heb er maar een,’ zei hij. ‘Voor jou zeker, hè?’ en de man keek mij aan. ‘Jij bent al een grote jongen, word jij later ook trambestuurder?’

Maurits begon te gillen, en toen ik het boekje achter mijn rug hield, drong moeder aan: ‘Geef het hem nou maar.’ En

toen: 'Wat moeten de mensen in de tram wel van jullie denken?'

'Eind Overtoom,' riep de conducteur. We moesten eruit, voor het Boertje, in het Vondelpark. Op de tafeltjes buiten glazen met limonade en zoemende wespen.

'Ik ga een fort maken,' zei ik tegen moeder. Net als vader wanneer we zuurkool aten. Dan draaide hij mijn bord rond en sloeg met de achterkant van zijn vork tegen de zuurkool totdat er een puntige berg was ontstaan. Hij maakte er van boven een gat in, diepte het uit, stak dan zijn vork in de onderkant voor een ander gat, en als je in het bovenste jus goot, liep het er beneden weer uit in een kring rondom het fort. Dat was de fortgracht, vertelde vader.

Verwoed smeten wij het zand tot een heuvel, en sloegen er met onze schepjes op. Met mijn vingers prikte ik er schietgaten in, wierp met volle handen een wal om de vesting. Nu nog een vlag. Vlak bij me lag moeders hoed. Als ik de hoeden eruit trok, zou ze het niet zien, maar toen ik de lange naald al beet had, draaide zij zich plotseling naar mij toe. 'Wat doe je daar?' vroeg ze. De pen was in haar voorhoofd blijven steken, zwabberde zachtjes heen en weer, en tóch zag ze het niet, maar tante Mirjam schreeuwde: 'Kijk toch, je hoeden,' en trok hem voorzichtig uit haar voorhoofd. Moeder begon te huilen, hees en opgewonden. 'Stout kind,' zei ze, en haar stem sloeg over: 'Zie je dan niet wat je hebt gedaan? Wat doe je me toch altijd een verdriet.' Weer begon ze te huilen, de handen tegen haar wangen terwijl ze haar hoofd heen en weer schudde. Toen moest ik lachen, zonder dat ik het wilde. 'Afschuwelijke jongen. Ik weet niet meer wat ik met jou moet beginnen. Het zal je er later nog eens naar vergaan. Dan is het te laat. Dan zal je er spijt van hebben.' Zij bukte zich om haar hoed te pakken: 'Kom, we gaan naar huis, ik zal het aan je vader vertellen.'

Ik draaide me plotseling om en holde weg. Saartje rende achter mij aan. Ik voelde haar hand aan mijn schouder, maar ik liet me vallen en joeg weer verder. Voor mij lag de vijver, afgedekt met een groen tapijt. Daar durfde zij toch niet op te lopen. 'Niet doen,' gilde ze me achterna. Zij wist niet, hoe goed ik wel kon springen. Ik sprong wel eens van de trap en zweefde gewoon langs de treden naar beneden, zonder ze aan te raken, heen en weer, heen en weer. Of ik liep dansend over het water, met grote stappen.

Ik viel voorover en zakte door het groen-tapijt. Een drabbi-ge vloestof drong zich in mijn mond. 'Kind, drink toch niet zo gulzig,' zei moeder, maar het ging vanzelf. Ik sperde mijn ogen open om te kunnen kijken. Het water schrijnde erin als zeepwater. Toen drukte de muis van haar hand zachtjes op mijn voorhoofd, met een warm en week gevoel, en terwijl ik nog rilde, zei ze: 'Ik ben bij je, liefje.' En ik schrok wakker, want ze had liefje tegen me gezegd, tegen mij, net als tegen Maurits.

Beroepskeuze

Beroepskeuze

‘Weet je nog steeds niet wat je wil worden? Straks ga je van school. Als je je nu niet ergens anders voor laat inschrijven, kom je overal te laat.’ De stem van vader kreeg iets krakerigs, zoals altijd wanneer hij bijna in drift uitbarstte. Het wás ook dom van me. Iedereen wist wat hij wilde worden. Waarom raakte ik dan in de war bij die vraag?

‘Zou hij niet naar een bibliotheek kunnen? Hij houdt zoveel van boeken,’ viel moeder aarzelend in de rede. Vader pakte zijn krant weer op en ging op hetzelfde ogenblik verder met eten. Niemand kon hem nu meer storen.

Heel vroeger, op de lagere school, wou ik schrijver worden, maar dan véél later, als vader en moeder dood waren, want ik wilde schrijven over wat écht bestond; een jongen die tegen je kloten trapt, en dat woord mocht ik thuis niet eens uitspreken; wat er gebeurde in een hoerenkast, waar een grote jongen van zestien jaar in het badhuis over had gesproken, hij had nog een spons gekregen om zich af te wassen bij een fonteinje, had hij verteld; misschien werd ik wel eerst soldaat in de oorlog, om te zien hoe mannen elkaar met een bajonet doodstaken, of met hun vingers de ogen van de ander probeerden in te drukken, zoals het nu ook wel eens gebeurde bij een knokkie, maar dan alleen om je bang te maken en niet écht. Ik had er op school een opstel over gemaakt, en toen ik vertelde: ‘Ik sloeg hem op zijn bakkes,’ had de meester ge-

vraagd: 'Wat is een bakkes, Salomon?' en ik moest er 'gezicht' van maken. Nee, een schrijver moest deftige woorden gebruiken, en die had ik niet geleerd. Trouwens, je moest heel ingewikkelde dingen bedenken zoals die in het écht niet gebeurden, en dat kón ik niet. Dat had ik op de hbs. wel gemerkt.

Zeeman wou ik ook wel worden. Als je die grote schepen voorbij zag varen, door het Noordzeekanaal, hélemaal naar Amerika, hélemaal naar Afrika, of nog vérder. In Tuindorp, vroeger, kwamen veel zeelui omdat hun schip in het dok lag. Soms stonden ze gewoon op straat te piesen, net als wij, en dan keek ik goed of die een ándere hadden dan de jongens, omdat zij het wel eens hadden gedaan. Dat kon ik thuis niet vertellen, natuurlijk. Maar ook niet dat ik zeeman wilde worden. Een jiddisje zeeman. Welke jehoede wordt nou zeeman, zou vader zeggen, en moeder zou eraan toevoegen: 'De gojem zijn daar beter geschikt voor, die zijn niet zo páget als wij.'

'Toch zal je nu moeten beslissen,' zei vader en schoof zijn bord vooruit. 'Het is wel heel mooi om te dromen, maar dat kan niet altijd. Eén keer word je toch groot. Wat denk je van onderwijzer, net als oom Sam?'

Sjeetje, een schoolfrik. Dan moest ik eerst naar de kweekschool en misschien hadden ze daar nog meer kapsones dan op de hbs. Maar ik antwoordde: 'Als u denkt dat het goed voor me is, pa...'

Vader moest zélf naar de directeur om me te laten inschrijven, maar toen hij weer thuiskwam, zei hij eerst niets, en pas toen moeder vroeg: 'Is het in orde, Barend?' antwoordde hij: 'Er is één moeilijkheid. Normaal ga je van de driejarige hbs. naar de tweede klas van de kweekschool. Salie is 3 augustus jarig, en er precies twee dagen te jong voor. 'Als we uitzonderingen gaan maken, waar ligt dan de grens?' had de directeur tegen hem gezegd. 'Hij moet naar de eerste klas.' 'Nu moet je zelf maar beslissen,' vond vader, en ik flapte er al uit: 'Dat doe ik niet, vader. Een heel jaar voor die twee dagen.'

‘Nu je je diploma hebt, moet je toch écht weten wat je verder wil,’ drong vader aan. ‘Als je maar geen schoenmaker wordt, gesjochten schoenmakers zijn er genoeg.’ Kantoorbediende wilde ik niet worden. Op school had de kantoorbediendenbond een papiertje verspreid: ‘Ouders, laat uw kinderen geen kantoorbediende worden.’ Pennelikker, de hele dag op je gat zitten, ik keek wel uit.

‘Typograaf,’ zei ik plotseling tegen vader, en was verwonderd over mijn eigen keus. Meneer Klok was machinezetter bij het *Handelsblad*. Zijn dochter had bij Saartje in het sanatorium gelegen, en hij kwam nog steeds in de winkel. Het waren rijke mensen, dat kon je wel zien. Hij had altijd een duur pak aan. En hij zei: ‘Zolen en hakken,’ als er alleen maar teenstukken nodig waren en tips. Poffen deed-ie nooit.

‘Ik zal proberen of je bij de gemeente kan komen,’ antwoordde vader zonder overgang. ‘Daar heb je vast werk en ze verdienen er goed.’

‘Gaat u zitten,’ zei de man bij Beroepskeuze, en wees ons van achter zijn bureau twee stoelen aan, terwijl hij uit een map in een la een invulformulier pakte. ‘Zo, dat is zeker uw zoon,’ en hij keek naar vader, ‘dat kun je wel zien. Heb je al een vak gekozen, jonheer?’ Hij glimlachte naar mij, en ik zag alleen dat de zon, die door de kier naast het gordijn naar binnen scheen, op zijn schedel weerkaatste, en dat er stofjes in de lichtbundel schuilhokje speelden en in het donker van de kamer verdwenen.

‘Ja meneer,’ antwoordde ik schuchter, ‘typograaf.’

‘Wat heeft hij voor opleiding?’ vroeg de ambtenaar aan vader.

‘Driejarige hbs.’

‘En dan typograaf?’ klonk het verwonderd, ‘weet je dat zeker?’

‘Hij wil in élk geval bij de gemeente komen,’ onderbrak vader haastig.

‘Dat maakt hij wel een kansje op een of ander bureau, maar dan moet hij eerst naar een particulier kantoor om ervaring op te doen. Als hij nú letterzetter of iets dergelijks wordt, is dat geen aanbeveling.’

‘Schrijft u hem dan maar voor de gemeente en voor kantoor in,’ antwoordde vader.

‘Zijn je nagels schoon?’ vroeg moeder, en voor de zekerheid haalde ik er nog eens een doorgebroken luciferhoutje onderdoor. ‘Je moet je schoenen nog poetsen,’ drong zij aan, en toen ik antwoordde dat ik dit al had gedaan, zei ze: ‘Maar aan de achterkant zijn ze nog wit.’ Mijn haar plakte op mijn hoofd. ‘Je moet er niet met je handen praten, dan zien ze meteen dat we joden zijn.’ Mijn diploma had ik al in mijn tas gestopt, de cijferlijst eronder, misschien vroegen ze er dan niet naar. De oproepkaart had ik er ook in opgeborgen, dan kon hij niet kreukelen of vies worden. ‘Daar letten ze allemaal op,’ had vader gewaarschuwd voordat hij naar de schoenmakerij was gegaan. ‘En praat met twee woorden.’

‘Armenraad’ stond er op de oproepkaart van Beroepskeuze, dat was dus gemeente, en ik was nog niet eens naar kantoor geweest.

Vrouwenogen monsterden mij van top tot teen. Zij moest me zeker aannemen. Het kon mijn opoe wel zijn, wat een stijve trut. ‘Hoe oud ben je?’

‘Bijna vijftien,’ en ik verbeterde: ‘Bijna vijftien jaar, jufvrouw.’

‘Nog veertien? En je hebt je diploma driejarige?’

Ik knikte, als ik ‘ja’ zei vond ze me misschien een opschepper.

‘Mag ik je cijfers eens zien?’

Haar hoofd ging van boven naar beneden langs de lijst, toen in omgekeerde volgorde. 'Dat is maar magertjes, vind je zelf niet?'

'Mijn zusje is van de winter gestorven.' Dat had vader bij Beroepskeuze ook gezegd, maar ik moest slikken nu ik het antwoordde, als ze maar niet dacht dat ik loog, en ik kreeg nog een kleur op de koop toe.

'Nou, vooruit maar,' mompelde zij, en toen, tegen mij: 'Jij kan toch wel fietsen, hè?'

Alle mogelijke vragen had ik op de heenweg in gedachten beantwoord. Maar fietsen? Moet dat op kantoor?

'Ik zal het zo gauw mogelijk leren, juffrouw?'

'Daar ben je dan wel laat mee. Ik heb iemand nodig die ook de boodschappen kan doen. Moet ik die misschien zelf voorlopig doen? Het spijt me, jongeman, maar dan kan ik je niet gebruiken.'

'Stommeling,' schreeuwde vader, en zijn gezicht werd steeds roder, 'wanneer krijg jij nog eens je verstand bij elkaar. Meneer kan niet fietsen. En dat vertelt-ie, want meneer kan niet liegen; tegen je vader en moeder zeker ook niet, hè? Alsof je in je eerste sjkorempie* gebarsten bent. Daar heb ik anders nooit veel van gemerkt. Wát een gek. Wát een stumper. Een gemeentebetrekking. Die laat-ie zomaar schieten...'

'Hier is je bureau. Ga daar maar zitten,' zei de magere, blonde juffrouw van misschien drieëntwintig jaar op het im- en exportkantoor aan de Prins Hendrikkade, waar ik als jongste bediende was aangenomen. 'Het is nu niet druk, de mail is pas weg,' en ik dacht dat ze meel bedoelde. Verrek, ze had een

* *leugentje*

Avro-speldje op. 'Deze schrijfmachine is voor jou, probeer er maar wat op te tikken.'

Zij draaide een vel papier in mijn machine, zei toen: 'Doe het zelf eens,' en ging naar haar plaats. Wat moest ik verzinnen? Met één vinger drukte ik een toets omlaag, iets vlugger toen, maar hij bleef in de andere toets hangen, die ik moest lospeuteren. Ineens stond er: 'Leve de Vara, weg met de Avro.'

Toen moest ik zo nodig piesen, dat ik mijn benen tegen elkaar kneep. Kon je daar zomaar naar toe gaan? Ik stak aarzelend mijn vinger op, vroeg: 'Juffrouw, mag ik even naar achteren?' Bij mijn terugkomen zat ze te praten met de twee meisjes die er ook werkten. Ze probeerden niet meer te lachen, dat kon je zien, en de jongste, die had gezegd dat ze Stella heette, proestte in haar zakdoek. Zouden ze dat hebben gelezen, van de Vara, wat stom van mij.

'Zeg, Sal,' zei de oudste juffrouw, 'zo heet je toch, niet?' en zij probeerde weer ernstig te kijken. 'Je moet naar de Kamer van Koophandel in het beursgebouw, om er deze papieren naar toe te brengen.'

Ik liep al in de gang, toen Stella met haar hoofd door het raampje naar me riep: 'We hebben een fiets, hoor, je mag de fiets wel nemen.'

Gebukt lopend, het stuur aan een hand, rende ik onder het grote raam door van de beletage, waar de baas zelf zat. Pas in de brede, geasfalteerde Uilenburgerstraat, waar het op zondag krioelde van de mensen vanwege de Jodenhoek maar die er nu verlaten bij lag, stapte ik op de fiets, een freewheeler met handremmen. Ik viel naar een kant. Autopettend ging het wel, tot ik het fietsen opnieuw probeerde en, steeds vlugger trappend, door mijn eigen beenkracht werd voortgeduwd terwijl ik slingerde als een dronken man.

In het beursgebouw weerkaatsten de stemmen. Zouden dat

speculanten zijn? Hier hadden ze Frank van der Goes een keer uit gegoooid, wist ik van vader, omdat hij rood was. Kamer van Koophandel? Dan moet je nog een trap op, linksaf. Je kon er ook komen met een vanzelf omhoogrollende, open lift, waar je zomaar in kon springen, en anders kwam de volgende al weer, in voortdurende beweging. Ik stapte niet vlug genoeg uit en ging verder mee omhoog, tot helemaal boven, waar hij plotseling opzij schoof totdat hij in een andere liftkoker omlaag rolde, helemaal tot in een donkere kelder, waar je tandraderen hoorde knarsen, en je weer omhoog werd getild. In elke liftkooi was op de vloer aan de voorkant een breed klepje. Als je voet ertussen kwam, bij het instappen, bewoog het mee zodat je niet beklemd raakte, maar op hetzelfde ogenblik bleef de hele lift staan, zoals de bakken van een tot stilstand komende baggermolen. Je kon het ook zelf doen, met je hand, bij voorbeeld tussen twee uitgangen in, en dan zat iedereen gevangen, zolang niet een monteur de liften weer in beweging had gesteld.

Langs het plantsoentje op de Dam reed ik de Warmoesstraat in. Dan liep ik straks met de fiets aan de hand door de Lange Niezel, linksaf het Oudekerksplein op. Daar kon je wat zien. Een hoer had tegen het raam naar me geklopt, een andere, in de buitendeur staande, had geroepen: 'Hee, liefie, kom eens bij me. Dan gaan we wat lekkers doen,' en ik had een kleur gekregen, want als ik niet groot was, vroegen ze dat heus niet. Stel je voor. Ze zou zien dat ik besneden was en misschien was ze wel een *ká èm*, een *gois meinse*.*

'Klootzak,' hoorde ik plotseling een chauffeur schreeuwen door het open cabineraampje van een vrachtwagen, en toen ik opkeek: 'Ja, jou bedoel ik, slijmerd. Je mag hier niet in fietsen.'

Wat bedoelde hij? Het voorwiel van mijn fiets botste tegen

* *gois meinse*: jodenhaatster

de stoeprand, ik probeerde af te stappen, rende in slingerbewegingen naast mijn fiets om niet te vallen en smakte door het glazen raam van een cafédeur.

Toen werd ik écht vijftien jaar, en mijn cadeautje stond in de keuken: een fiets. Van de Onderwijzers Wielerclub waar oom Sam lid van was. Een daalder per week afbetaling. En hij had een terugtraprem.

‘Halt,’ riep de smeris op de brug van de Jodenbreestraat en stak zijn armen breeduit, om het verkeer van de Oude Hoogstraat door de laten. Verrék, mijn fiets wilde niet remmen, nu die ene trapper recht omhoog stond. Die agent kwam steeds dichterbij. Ik trok met alle kracht aan mijn stuur, maar nu zat mijn voorwiel tussen de benen van de smeris, die bijna viel. ‘Ga maar eens mee naar de kant,’ maande hij. ‘Je remmen deugen niet.’ ‘Jawel hoor,’ antwoordde ik, ‘het komt door mijn trappers, die stonden net verkeerd.’ ‘Stommeling, als je niet kan fietsen, moet je niet op zo’n ding gaan zitten,’ hoorde ik snauwen, en toen: ‘En sodemieter gauw op, de volgende keer ga je op de bon.’

Naar buiten starend, stond ik te wachten op het kantoor van de directeur, die me had laten roepen, maar eerst nog tegen de werkster schreeuwde: ‘Laat het niet meer gebeuren, twee onkostennota’s voor een pond soda in één week: hier, tweemaal drie cent.’ Zij haastte zich de kamer uit, keek in haar verwarring nog scheler dan anders, ofschoon ze mij verzekerd had, dat ze bij elke bevalling minder scheel was geworden, en ze had tien kinderen, onder wie de beroemde voetballer Jantje Heeren, kijk maar in de krant.

Toen keek de baas naar mij, zijn ogen gleden langs de te korte pijpen van mijn eerste lange broek. Hij glimlachte plotse-

ling, en ik begreep niet waarom. 'Wil je even vier broodjes met lever voor me halen?' vroeg hij. 'Hier heb je één-zestig.' Veertig cent voor één broodje? Je kon wel zien dat hij rijk was.

Daarna mocht ik naar huis, en reed op mijn gemak met mijn nieuwe karretje de binnenstad door, Weteringschans, rechtsaf het Westeinde op, langs een geparkeerde auto. Het portier werd opengegoid en nog voor ik kon uitwijken, sloeg het tegen mijn stuur. 'Pas op,' hoorde ik mensen gillen, en terwijl ik opkeek knarsten de wielen van een tram vlak voor mijn ogen. Ik duwde de op de rails liggende fiets voor me uit om de tram tegen te houden, maar werd zelf achteruit geschoven langs de straatstenen. Het gevaarte, waarvan de koplamp mij aanstaarde, stond stil.

Mensen kwamen om me heen staan. Bloed druppelde door de met straatvuil besmeurde knokkels van mijn handen. 'Loop eens een stukje,' commandeerde een man, 'nu je armen bewegen.' Hij keek om zich heen en zei: 'Gelukkig, dat is goed afgelopen.' Goed afgelopen noemde-ie dat. Het voorwiel van mijn nieuwe fiets was helemaal verbogen. En er zaten gaten in de knieën van mijn lange broek.

De man van de auto wilde weggrijden en riep: 'Dan moet hij maar uitkijken.'

'Je moet naar het politiebureau gaan,' raadde een vrouw me aan. 'Hier vlak bij, op de Stadhouderskade.'

Agenten zaten aan een tafeltje te kaarten. Eentje zat achter een soort hoge toonbank, en vroeg: 'Wat kom jij hier doen? De deur van een auto tegen je aan gegoid? Daar kunnen we niets aan doen, daar bestaat nog geen verordening tegen.'

Ik sleepte de fiets mee langs de stoep van de Stadhouderskade, de Van der Helststraat in. Daar had je de brouwerij al, en ik wist nog steeds niet hoe ik het aan vader moest vertellen, die wel zou schreeuwen, want er was pas één keer op de fiets afbetaald, en nu was hij al stuk.

Gemengd gehuwd

De B van Bemazzel

Het schoesie had in een dronken bui zijn eigen darmen uitgekotst, de broeder van de GGD had ze weer door zijn keelgat geduwd. Hij had op straat tegen een muur staan pissen en een bekeuring gekregen op de koop toe. Hij had staan schelden bij vader in de schoenmakerij, op die vuile smeris en op de rotjoden. Dat was geweest in het tijdperk vóór de sterren.

Daarna had hij, naar de smerige gele lap op onze borsten starend, met iets van schrik in zijn stem gezegd: 'Verrék, zijn jullie ook joden? Dat heb ik nooit geweten.'

Maar hij was blijven komen, ook toen het niet meer mocht. Zoals voor de oorlog, toen hij steuntrekker was, had hij de uitgestante zolen tussen zijn jasje en zijn overhemd verbor-gen voor hij de winkel uit ging, naar de Quellijnstraat om de hoek, de Joden-Kelijn omdat er een sjoeltje was geweest, een joodse bakker, een kosjere slager.

Veel klanten kwamen er niet meer, al was het moeilijk voor ze een andere schoenmaker te vinden. Franken op het Van der Helstpleintje was ras-arisch, maar hij was Duitser van oorsprong en diende nu in de Wehrmacht. Een jongetje in manchester, van het weeshuis op de Stadhouderskade, stapte plotseling de winkel binnen omdat zijn zool los had gelaten. 'Hee, schoenmaker,' zei hij als oude bekende en kreeg van vader twee centen fooi 'voor een sigaartje,' zoals vroeger.

Maar het stof, dat de uitpoetsmachine uitblies omdat de

stofzuiger al lang kapot was, lag een vinger dik op de papieren veters en lege doosjes in de etalage. Maurits, die altijd bij vader had gewerkt, was weg, was leermeester geworden in het Apeldoornse Bosch, om het stempel van de Joodsche Raad dat hem tegen deportatie beschermde, en hij had steeds voor de netheid gezorgd.

In zijn glimmende zwartheid scheen alleen de stansmachine het stof van zijn stierenek af te schudden met elke slag van zijn grote ronde hamer op een mes, dat de zolen en hakken uitsneed. Misschien hield vader de machine nog schoon, want hij was het duurst geweest van allemaal, en net afbetaald toen de oorlog was uitgebroken.

Wij spraken geen woord, al een uur of langer, en dachten aan hetzelfde: vader was goedgekeurd voor het joodse werkkamp in Vledder. Volgende week moest hij er naar toe. Dan bleef moeder alleen achter. Dan moest ik alleen voor de winkel zorgen, en wat wist ik van schoenmaken af... Hadden we er maar enig idee van, hoe lang het duurde. Wisten we maar wat we eraan konden doen.

‘Jij bent toch ook weer uit het kamp gekomen,’ zei vader plotseling, alsof hij zijn eigen gedachten wilde onderbreken.

‘Toen had ik een briefje van dokter De Wit. Die zit nu zelf in Westerbork.’

Met de hak van een schoen sloeg vader de hendel van de schakelaar omhoog, de uitpoetsmachine met zijn borstels en rollen begon weer te draaien en had iets van een fladderende kraai. De rand van een zool werd langs het rondjagende mes getrokken, wat een janktoon gaf die de voorbijgangers verschrikt deed opkijken. De scherpe punt van een gebroken ruitje trilde mee met elke beweging.

Weer werd de deur van de winkel opengeduwde. Het was de huisbaas, voor zijn wekelijkse zes gulden. Vader gaf hem zwijgend het geld, en de man vertrok haastig, zonder een woord te zeggen.

‘Zal ik eens bij de Joodsche Raad gaan praten?’ vroeg ik schuchter, de naam al maakte vader razend. ‘Je weet wat de jidden onder elkaar zeggen: Joods Verraad,’ had hij vanmorgen nog schamper opgemerkt. ‘Wat denk je daar in godsnaam te bereiken? Die helpen alleen hun vriendjes aan een stempel.’

‘En als u in de *PIGOL*, hun schoenmakerij, kan komen?’

‘Daar hebben ze mij echt niet voor nodig. Vergeet dat stempel maar. Weet je wat je op je persoonsbewijs moet hebben? Een *B*. De *B* van Bemazzel. En mazzel heb ik in mijn hele leven nog nooit gehad.’

‘Een pietsie minder kan ook,’ zei een oude man die zich om-draaide en mij met zijn schouder terugduwde, in de lange rij van wachtenden voor het gebouw van de Joodsche Raad aan de Nieuwe Keizersgracht. ‘Ze lopen binnen niet weg. Ze kijken wel uit. En de oorlog is nog lang niet afgelopen.’ Weer schoven wij een voet vooruit, zoals tossende voetballers: aarzelend, eerst de hele lengte van de schoen, dan toch alleen de breedte, om de vraag wie er wind mee zou hebben in de eerste helft.

Toen werd ook ik binnengelaten in de grote spreekkamer. Gevuld met al die tafeltjes leek het meer op een schoolklas, en achter elk ervan zat een stukje lotsbeschikking, vermoed in de gedaante van een mens. ‘Dag Mr. K.,’ zei ik, en nam plaats tegenover een gezette man met een ring van grijs haar om zijn glimmende schedel. Even fronste hij zijn wenkbrauwen, als wilde hij zeggen: ‘Waar ken ik je van,’ en ik dacht: ‘Zou hij mij wel eens hebben gezien toen ik nog bij Hars werkte? Toen was hij een beroemd advocaat, en soms kantonrechter.’

‘Waar kan ik u mee van dienst zijn?’ vroeg hij alleen.

Ik antwoordde dat ik voor mijn vader kwam, die een oproep had gekregen voor een werkkamp en toch zo’n goede vak-

man was, kon hij niet in de PIGOL komen, daar waren toch steeds schoenmakers nodig omdat er zoveel schoenen moesten worden gemaakt voor Westerbork, ze zouden er geen spijt van hebben, hij had nog geleerd hoe je schoenen met de hand moest maken, helemaal, vanaf het allereerste stukje leer, maar hij kon ook aan de machines werken als dat moest.

De advocaat deed alsof hij op wilde staan, mij uitnodigend te vertrekken, nog vóór hij antwoordde: 'Het spijt me echt voor u. Er zijn vandaag geloof ik al vijftientig schoenmakers bij me geweest die ook bij de PIGOL wilden komen. Eerst wou niemand er werken. Maar nu er een stempel voor wordt gegeven lopen ze de deur plat.' Hij wou me zelfs een hand geven.

Zitten blijven, dacht ik, dat had ik me al voorgenomen bij het urenlange wachten in de rij. Laat je niet wegsturen. Een politieagent roepen ze er niet bij. En als je niet goed meer durft, knijp je je in je dijbeen, zo gemeen mogelijk totdat je denkt: Ik blijf hier toch.

'Ik kan u echt niet helpen,' herhaalde de advocaat. 'Het heeft geen zin om er nog langer over te praten.'

'Mijn vader kan aan alle machines werken,' drong ik aan.

'Dat geloof ik best. Maar we kunnen niet aan elke machine vijf schoenmakers plaatsen.'

'Beslist u daar zelf over?' vroeg ik, verbaasd over mijn eigen woorden.

'Nee,' antwoordde hij. 'Ik heb geleerd dat je niet moet rechten om een koe. Dat er ook zo om haar huid zou worden gevochten, lag buiten mijn competentie.'

Hij heeft me dus toch herkend, dacht ik met een gevoel van blijdschap, anders maakte hij zo'n opmerking niet. De spreuk van die koe hing in zijn wachtkamer.

'Dan kunt u toch voor mijn vader vragen?' smeekte ik bijna.

'Je weet niet hoeveel keer ik al ben wezen vragen vandaag.'

En toch stond hij op en liep de kamer uit zonder iets te zeggen.

Uit het geroezemoes aan al die tafeltjes hoorde ik plotseling verstaanbaar: 'Het kan toch niet waar zijn, dat doodsbbericht uit Mauthausen. Hij is pas gearresteerd.' Een magere vrouw van misschien vijftig jaar begon te schreeuwen: 'Jullie helpen alleen mekaar. Zo is het altijd geweest. Arme jidden tellen niet mee.' Aan een ander tafeltje werd geantwoord: 'Natuurlijk, als u beslist naar uw moeder in Westerbork wilt, is dat mogelijk. Ik zou het u afraden. Goed, ik hou u niet tegen.'

Mr. K. schoof zijn stoel naar achteren en ging weer zitten: 'Ik heb voor u geïnformeerd. Schoenmakers zijn er werkelijk niet nodig. Maar ik moest vragen of uw vader een stansmachine heeft.' 'Ja,' schreeuwde ik, nog voor hij verder kon gaan.

'Dat is dan een geluk. Als uw vader de stans in bruikleen wil afstaan aan de PIGOL, kan hij er komen werken.'

Hijgend bleef ik even voor de winkeldeur staan. Ik had er een kwartier over gedaan, zo vlug was de tram niet eens. Er stond een klant in de winkel, een vrouw van vaders leeftijd, die ons nog kende uit de Jordaan en die altijd bleef plakken om te vertellen wat voor lieverdjes Maurits en ik waren geweest. Ik wou dat ze nu maar opdonderde met haar geklets. 'Nou, jij was me er een,' herhaalde ze. Toen ging ze weg.

'Het is gelukt,' schreeuwde ik bijna, toen de deur nog niet eens dicht was. 'U kan bij de PIGOL komen. Ze willen alleen de stansmachine hebben.'

'Alléén de stans? Weet je wel waar je over praat?', antwoordde vader.

Even was ik verbouwereerd. Was hij dan niet blij?

'Wat kan u die machine schelen als u hier kan blijven,' haastte ik mij.

'Ben je niet goed bij je hoofd?'

‘U hoeft hem niet te géven. Het is bruikleen. Later krijgt u hem terug. Meer niet.’

‘Zo, méér niet. En dat heb jij beloofd?’

‘Ja, was dat dan niet goed?’

‘Wie geeft me de verzekering dat ik die machine ooit terugkrijg? Jij misschien?’

Donkere plekken zweefden plotseling voor mijn ogen, alsof een kachel aan het roeten was. Ik hield me steviger vast aan de rand van de toonbank.

‘U bent er toch zelf bij als de stans wordt gebruikt,’ smeekte ik bijna. ‘Hij gaat toch niet naar een particulier.’

‘Zo, meneer heeft al beslist wat er met mijn machine gaat gebeuren. Hij gaat niet naar een particulier, maar wordt voor een goed doel gebruikt. Meneer de trotskist. Heb je nog meer voor me beslist?’

‘Die rotmachine...’ Ik liet me het woord ontvallen zonder het te willen, en herstelde me. ‘U gaat toch niet naar het kamp vanwege die machine?’ Waarom begreep hij het niet. Waarom moesten we weer langs elkaar heen praten. ‘Het is maar in bruikleen.’

‘Máár in bruikleen. Wat weet jij van de vuiligheid van de mensen. Wat ze vandaag beloven omdat ze je nodig hebben, zijn ze morgen alweer vergeten. Als ze de stans maar hebben. Dat stempel kunnen ze elke dag intrekken.’

‘U wint er toch tijd mee.’

‘En daarna? Weet jij een adres waar we terecht kunnen als het zover is? Bij je vrienden misschien? Die kijken net zo wazig als ik erover begin als mensen die in de tram niet op willen staan voor een invalide. Dan zien ze niets. Dan merken ze niets. Dan weten ze van niets. We zijn maar joden, begrijp je. Ze kijken wel uit, hun hachie voor ons te wagen. Alsof we uitvaagsel zijn. We hebben Jezus vermoord, hebben ze geleerd toen ze nog in hun broek scheten, en die misdadige waanzin krijg je er niet meer uit.’

‘U móét het doen, vader,’ probeerde ik nog eens.

‘Móét. Híj zal het wel even vertellen. Meneer is op de hbs. geweest, snap je. Híj zal me wel voorschrijven wat ik moet doen. Die kapsones. Ik ben de baas in mijn eigen winkel en dat blijf ik zo lang ik hier ben. De Joodsche Raad kan naar de verdommenis lopen.’

Pijn om pijn

Een kleine man, verlegen starend over een ziekenfondsbrilletje, had me opengedaan. Hij slofte voor me uit naar zijn werk-kamer. ‘Bent u student?’ was zijn eerste vraag, en ik was blij verrast geweest. Een beroemde professor, die mij voor student aanzag. Omslachtig vroeg ik, of hij voor onze revolutionaire jeugdorganisatie wilde komen spreken over marxisme en psychoanalyse. Ik zélf had het in het bestuur voorgesteld. Als hij het nu maar wilde doen.

Uit zijn volgeschreven zakagenda viste hij een datum op die schikte.

De wiskundige formuleringen, waarin professor Mannoury gewend was te denken, moesten weer in gewone taal worden omgezet voor de arbeidersjongens en -meisjes in de zaal, die met véél geduld probeerden te begrijpen. Hij sprak over waarschijnlijkheidsberekeningen en zocht zelf naar hun verband met het onderwerp. ‘Als je vijf mensen zonder horloge vraagt hoe laat het is, ligt het gemiddelde van de door hen geschatte tijd het dichtst bij de werkelijkheid.’

Waarom hing die donkere jongen, voor in de zaal, zo onverschillig achterover? Eén been lag zelfs uitgestrekt op een stoel voor hem. Wat moest de professor daar wel van denken! Vanachter de bestuurstafel kuchte ik even, maakte een gebaar dat hij gewoon moest gaan zitten. Hij deed net alsof hij het

niet merkte, nam het er nog gemakkelijker van. De professor zweeg even, nam een slokje water. 'Jij daar vooraan,' riep ik, 'heb je aan één stoel niet genoeg?'

Er klonk gemompel uit de zaal. De jongen zelf glimlachte: 'Ik heb gevochten in Spanje en ben gewond aan mijn schouder. Ik móét zo wel rusten.'

Ik had het gevoel dat ik door de grond zonk. Dat was Hennie dus, waar ze me over hadden gesproken. Hij was bijna doodgegaan, na die granaatscherf, ergens in Catalonië bij de POUM-militie. De consul was bij hem geweest, in het ziekenhuis in Barcelona. Hij had beloofd, zijn naam niet door te geven aan de Nederlandse regering, omdat aan Hennie anders zijn nationaliteit zou worden ontnomen. Hij had zeker gedacht: die gaat toch dood.

Ik was mijn vrachtje briketten weer kwijt voor die dag, en toen ik met mijn handkar over de keien van de Recht Boomssloot kwam aanratelen, was het werk in de fabriek ook tot rust gekomen. Hennie stond zich af te kledderen aan een fonteintje, dat eens wit was geweest. 'Wacht even,' zei hij, 'ik loop met je mee.'

Wij slenterden naar de Geldersekaade en sloegen linksaf, waar de torenspitsen van het Waaggebouw waken over het verleden. 'Weet je dat Rembrandt hier zijn anatomische les heeft geschilderd?' vroeg Hennie. Ik had er, als kind, het levensgrote beeld van Goliath gezien. Vader had een geintje gemaakt: David en Oliegat. Dat Rembrandt er had geschilderd, wist ik niet. Maar Hennie kende elk feitje uit de geschiedenis. Het zou wel waar zijn, want de Jodenbreestraat was hier vlak bij, waar de oude man met het licht had getoverd dat hier nu niet meer te vinden was.

'De hele dag die stofrotzooi in je keel. Vind je het goed dat ik even een kop koffie ga drinken?' vroeg Hennie op de Nieuw-

markt. Hij liep de stoep op van het café, iets scheef door zijn afgezakte schouder, hield met de hand aan de goede kant de groene ijzeren leuning vast. 'Verboden voor joden,' stond er op het smoezelige kartonnen bordje voor het caféruit.

Nou ja, een paar minuutjes, dan kwam hij weer. Het was wel rottig dat hij het had gedaan. Je kreeg natuurlijk dorst, zo'n hele dag in de brikettenfabriek vol kolengruis. En waar moest hij anders koffie gaan drinken? Het was overál verboden voor joden. Daar kon hij toch óók niets aan doen. Maar ik was erbij en moest buiten blijven staan. Zou ik het in zijn plaats hebben gedaan? Wat maak je je druk, hij heeft in Spanje gevochten. Je moet niet zo overgevoelig zijn. Maar hij hoefde toch niet zo lánq in dat café te blijven? Even de stoep heen en weer lopen. Hier blijven staan is zo gek. Als hij niet gauw komt, ga ik toch weg, dan zal je hem zien kijken. Zo mag je niet denken, Sal, dat is gemeen van je, misgun je hem misschien dat bakkie koffiesurrogaatslobber. Nog één minuut, dan smeer ik hem. Opzitten en pootjes geven. Als we er maar geen ruzie om krijgen. Hij heeft me aan dat baantje geholpen, nadat de nazi's met hun Nederlandse verwalter vaders schoenmakerij hebben gestolen.

Voor de tweede keer dreunden de slagen van de klok in de Zuiderkerktoren. Haastig, alsof hij was gevlucht, kwam Hennie uit het café en sprong de treden van de stoep omlaag.

Zwijgend liepen we naast elkaar langs de Kloveniersburgwal tot voorbij het gebouw van de Werkende Stand, naar het huis van Nico, de brikettenbaas, waar Hennie nu woonde, omdat hij na de arrestatie van Sneevliet uit Delft was gevlucht. Tien kinderen hadden ze daar, in déze tijd tien kinderen, alsof ze katholiek waren. Maar er waren zes joden ondergedoken. Als ik dát eerder had geweten. Misschien was het een duikadres geweest voor vader, en moeder, en Maurits, die er schoenen had kunnen maken voor het geld, ik had ze dan wel weggebracht. Als vader bij PIGOL was gaan werken, hadden we

het nog bijtijds geweten. Waarom was hij zo eigenwijs geweest, voor die rotstans, die ze nu toch ook in beslag hadden genomen? Godverdomme, dat ik hem niet kon overtuigen. Hoe zou het komen, dat je als zoon tegenover je vader nooit de goede woorden kan vinden, alsof je ergens bang bent en niet weet waarom, en waarvoor?

Verraad

IJverig schreef ik het opstel over van mijn neef Karl, bij hem thuis in de Lutmastraat, over een man die door grote golven van het scheepsdek werd geslagen en bezig was te verdrinken. Zo mooi had ik het nooit kunnen bedenken, en ik hoopte dat de Nederlandse leraar niet zou ontdekken dat ik het niet zelf had geschreven.

‘Rotzak,’ werd er plotseling achter mij geroepen. Loetje rende achter Karl aan, om de tafel heen. Soms bleef hij op een hoek staan om te zien welke kant hij uit moest om Karl beet te pakken. Ze hadden écht een knokkie. Dat kón niet. Zij werden Maurits en mij altijd ten voorbeeld gesteld als wij vochten. Loetje greep in de haren van zijn oudere broer, terwijl hij gilde van woede. Karl greep hem bij zijn arm, draaide die achter zijn rug. Toen béét Loetje. Een smak tegen de houten leunstoel van oom Jochem. De rugleuning zakte door de lat die hem moest steunen.

‘Ik zal het wel aan ma vertellen,’ huilde Loetje, en Karl snauwde hem toe: ‘Als je durft.’

Ik deed mijn schrift in mijn tas en ging gauw weg. Wat had ik ermee te maken.

Ik had een 5 gekregen voor hetzelfde opstel dat Karl een 9 had opgeleverd. Zo iets deed ik niet meer, een 5 kon ik ook zélf halen met het opschrijven van de waarheid, alleen schaam-

de ik me er soms voor dat ik me dan liet gaan en ze dingen van me te weten kwamen die ik had willen verzwijgen. Maar mijn huiswerk ging ik vanmiddag wel bij tante Roosje maken, want ik moest toch eerst naar vader in de winkel vlak bij.

‘Dag tante,’ zei ik, en zij antwoordde nors: ‘Heb jij de leunstoel vorige keer gebroken?’ Wat bedoelde ze? Zouden Karl en Loetje mij de schuld hebben gegeven? Als ik vertelde dat het was gebeurd toen zij hadden geknukt, zou het klikken zijn. Maar het was toch een rotstreek van ze, en ik antwoordde verontwaardigd: ‘Nee tante, hoe komt u erbij.’ Zij keek me ongelovig en zelfs vijandig aan: ‘Mijn Karl jókt niet.’

Met ijzer beslagen schoenen ketsten achter mij op de smalle stoep van de Utrechtsestraat. ‘Kun je nog harder lopen,’ hijgde een stem. Ik keek om. Verrék, Sjaak. Dat was lang geleden. Hij kwam naast me lopen, en ik dacht: Hij heeft zeker weer geld nodig, als vroeger: een dubbeltje voor de tram, voor een pakje shag, altijd net niet genoeg om het later terug te kunnen vragen.

‘Zie je nog wel eens iemand uit het Socialistische Jeugd Verbond?’ vroeg hij met zijn vleierige stem. Ik haalde mijn schouders op. Sinds wij samen in de revolutionaire jeugdbeweging waren geweest, was er zóveel gebeurd. ‘Jan Molenaar is gearresteerd,’ antwoordde ik.

‘Echt waar?’ vroeg hij en ik was er verbaasd over dat hij het niet wist, want Jan was onze voorzitter geweest, iedereen had er wel van gehoord. ‘Hoe weet je dat?’ vervolgde hij. En toen ik niet gauw antwoordde, zeurde hij door: ‘Doe je nog ergens aan?’ Uit zijn vraag sprak een zekere verwachting. Die ouwehoer. Wat ging het hém aan. Hij was er al jaren niet meer bij, sinds hij naar het avondgymnasium was gegaan. Daar sprak je toch niet over, en ik zei schamper: ‘Ik heb wel andere sores op het ogenblik.’

Zwijgend bleef hij naast me lopen. Ik wou maar, dat hij opdonderde.

‘Waar ga je naar toe?’, zong hij bijna.

‘Waar moet jij naar toe,’ bitste ik terug.

‘Je bent een echte jehoe, om een vraag met een weder-vraag te beantwoorden,’ hinnikte hij.

Hoe raakte ik die klootzak kwijt. Ik moest naar Nico, en Sjaak liep met me mee naar de Amstelbrug over naar de Kloveniersburgwal. Zou ik straks naar boven gaan? Hij is zelf een jood, dacht ik, zo voorzichtig hoef ik niet te zijn. Hij zou gek kijken als ik hem vertelde dat er daar zes waren ondergedoken. Je houdt je bek, Sal. Je kan nooit weten hoe je andere mensen in gevaar brengt, al ouwehoert hij er maar over. En loop liever door. ‘Ik krijg nog geld van je,’ zei ik alleen op de hoek van de Oude Hoogstraat. Haastig sloeg hij rechtsaf.

Joke staarde voor zich uit, haar mantel nog aan, terwijl haar handen de armen van de stoel omklemden. Soms kwam zij plotseling bij ons en sprak nauwelijks een woord. Alleen Bep kon zich voor haar verstaanbaar maken; Joke las haar lippen, als het ware. Maar mij keek ze voortdurend aan, totdat ik mijn ogen neersloeg. Zo ging het altijd. Wat konden wij eraan doen dat mijn neef Karl haar had verlaten en met haar jongere zuster was getrouwd? Misschien leek ik wel een beetje op hem, dat ze me zo aanstaarde.

‘Ze hebben Karl neergeschoten,’ zei ze plotseling met haar te harde en toch toonloze stem.

Bep greep zich beet aan mijn arm, die even terugtrok.

‘Politie kwam hem halen. Toen heeft hij zich op de trap los willen rukken om te vluchten. Ze gingen vechten, en toen hij op de grond lag, hebben ze vijf kogels in zijn buik geschoten. Hij ligt nu in het Joodse ziekenhuis. Zijn maag is geperforeerd, daarom moest hij binnen vierentwintig uur worden geope-

reerd; maar voordat hij zich onder narcose liet brengen, moest tante Roosje bij hem komen, dan kon hij haar vertellen wie er gewaarschuwd moesten worden.'

Jezus, Karl zat dus in het illegale werk. En hij was niet bang ook. Als ik vroeger aan hem dacht, moest ik altijd aan die rotstoel denken.

'Wat verschrikkelijk,' schreeuwde ik om me verstaanbaar te maken, maar Bep hield haar hand voor mijn mond: 'Moeten ze je buiten misschien horen?' Toen vroeg zij aan Joke, alleen haar lippen bewegend: 'Hoe is het nu met hem?'

'Hij is buiten levensgevaar. Maar hij heeft politiebewaking aan zijn bed, dag en nacht.'

Bep stond op, streek zachtjes over het haar van Joke, die met haar schouders begon te schokken, toen het hoofd ophief en zachtjes zei: 'Sjaak Bee heeft ze verraden. Hij zat bij ze in de verzetsgroep.'

Sjaak Bee? Even werd ik duizelig. Die versjwartste nar een verrader?

'Hij werkte voor de SD,' ging Joke voort, 'hij heeft zelfs zijn eigen moeder aangebracht.'

Ik kon het haast niet geloven.

'Hij is ook neergeschoten,' zei Joke en lachte met een scherp gezicht. 'Door de illegaliteit. Op de Amstellaan. Ze hebben hem in zijn longen geraakt.' Ze sprak heel zachtjes en staarde mij weer aan. 'Hij ligt óók in het Joodse ziekenhuis, in een andere zaal. Je kan hem in de gang horen schreeuwen. Hij stikt in zijn eigen bloed.'

Schiphol

Grote brokken beton lagen schots en scheef verspreid over het platform van Schiphol, als ijs dat was gaan kruien. Bombardementen hadden hun werk gedaan. Met pikhouwelen sloegen

wij net zo lang op een brok tot er een stuk afbrak, en nog een, tot de massa als puin kon worden vervoerd. Wij hakten met veel geweld als er een Duitse soldaat in de buurt was, of tilden bij zijn komst-in-de-verte plotseling de kruiwagen op waarachter wij hadden staan praten, en maakten loze gebaren als de kust weer veilig was. Een dikke, astmatische feldwebel van middelbare leeftijd en met een Hitler-snorretje joeg hijgend met een stuk hout achter je aan als je niet snel genoeg op je hurken rondsprong omdat hij je had betrapt op nietsdoen: sabotage. Ik stond te roken, draaide me om en zag hem achter me staan. Zou ik de sigaret nog kunnen weggooien, maar hij had het toch al gezien, en ik nam een haal, alsof het was toegestaan. 'Schmeckt gut was, eine Zigarette,' zei hij alleen, en reed weg op zijn fiets. Het stroomde van de regen, maar wij mochten niet schuilen in de keet, die was alleen bestemd voor de ariërs, meestal betonwerkers. Toen ik me even bij de kachel wilde drogen hoorde ik in de open deur: 'Scheisse was, unseliges Wetter.' De feldwebel kwam binnen, terwijl ik op mijn hurken was gaan zitten tussen een groepje arbeiders die snel om mij heen waren gaan staan, als in een Russische film dacht ik en rilde tegelijkertijd, tot hij weer in de regen verdween.

Zulke overtredingen begingen wij allemaal, en meestal was het niet gevaarlijk, er waren ook goede Duitse soldaten. Een mager mannetje in uniform, met donker haar en treurige bruine ogen, noemden wij Sallie Cohen, en hij wist het. Hij kwam uit Frankfort, waar hij eens veel joodse vrienden had gehad. 'Met jullie kan ik tenminste vrijuit praten zonder bang te zijn,' verzuchtte hij. Of: 'In de eerste wereldoorlog is er één korporaal te weinig gesneuveld.'

Maar over één ding waren alle Duitse soldaten het eens: 'Juden wissen nicht was Ordnung ist.' Bij het binnengaan van Schiphol, bij het verlaten ervan, werden wij geteld, in rijen van vier, maar het klopte nooit, absoluut nooit, altijd was er

wel één eventjes in de rij voor hem gaan lopen om een sigaret af te rekenen of om een geintje te maken, diamantslijpers tegen elkaar: 'Je hebt toch geen steentje mee naar huis genomen?' Verdammt noch mal. Een enkeling was voorbestemd voor de hel, door een kleinigheid, die zijn vrouw thuis in verwijfeling bracht. 'Kaufen?' Een gebaar naar het geweer van een soldaat, die goed leek te zijn, een Rus in Duits uniform, hoe was het mogelijk zo iets aan te nemen? Alleen maar een geintje natuurlijk, meer niet, wie meende het nou ernstig. Feldwebel, twee soldaten. Mee naar de Kommandantur. Afgevoerd als strafgeval naar Westerbork.

Eens kwam ik 's avonds thuis, godverdomme, mijn persoonsbewijs weg, ze hadden me het tóch gegeven bij het weggaan. Niet in mijn portefeuille waar het hoorde te zitten, ook niet in mijn binnenzak, nog eens zoeken, alle zakken leeg. Zonder persoonsbewijs kon ik morgen niet naar Schiphol, maar dan werd ik meteen gehaald, dat was ook met de anderen gebeurd. Onderduiken? Bep alleen laten met onze kleine meid? Bij wie? Gelukkig, de Joodsche Raad was open, misschien konden zij zeggen wat ik moest doen. 'Naar de SD in de Euterpestraat een bewijsje halen dat je gemengd gehuwd bent, er zit niets anders op.' 'Doen ze je daar dan niets?' Hoeveel waren er, onnozel binnenkomend, al niet afgetuigd, of op transport gesteld. 'Probeer het maar, volgens onze ervaring zijn ze met Mischehen nogal soepel.' Een ss-officier achter een bureau, ergens in een groot lokaal, en ik loop erheen met het gevoel alsof mijn benen worden tegengehouden, het lijkt haast of ik me met schokken beweeg. 'Ausweis fort? Was ist dein Name?' Zoeken in een kaartenbak, en misschien staan op de mijne wel gegevens over de familie van Bep, over revolutionair zijn. 'Bitte.' Ik kan vertrekken. Had ik maar geweten dat het zo gemakkelijk ging. Dan had Maurits mijn persoonsbewijs met een J kunnen krijgen, maar zonder gevaar omdat hij dan ook gemengd gehuwd was geweest, en ik had met

een tweede exemplaar op mijn naam rondgelopen. God-weet waar hij nu zat, na zijn arrestatie.

Thuis deed ik het nieuwe persoonsbewijs in mijn portefeuille. Zat de naad daar los? En terwijl ik er mijn hand tussen wrong haalde ik mijn oude te voorschijn.

En toch waren wij, gemengd gehuwden, bevoorrecht, eindeloos bevoorrecht boven onze familieleden die waren gedeporteerd met onbekende bestemming, aan wie wij via de Joodsche Raad brieven schreven, waar nooit antwoord op kwam.

We mochten niet met de tram en liepen in sperr-tijd naar het treintje bij het Haarlemmermeerstation, dat later niet meer reed. Werd je onderweg aangehouden, dan was je in overtreding: strafgeval voor Westerbork. Ging je niet, dan werd je van huis gehaald: strafgeval voor Westerbork. Wij leerden tussen de regendrupsen door te lopen om droog te blijven en waren geluksvogels, al wisten wij dit niet. Als joden voor de dood bestemd, waren wij nog niet aan de beurt, en voor het zover kwam was de oorlog afgelopen.

Wij waren niet alleen gemengd gehuwd, maar ook samengesteld uit meer dan één nationaliteit, en uit alle lagen van de maatschappij. Er was een kleermaker in de ploeg, een sjlemiel die buk-shag verkocht, samengesteld uit peukies. Drie in één sigaret, van negen peukies maakte je vier sigaretten, want op elk saffie bleef weer een peuk over. Tussen zijn handel door maakte hij reclame voor zijn bedrijf: voor na de oorlog, je kon nooit weten waar het goed voor was. De zoon van een bankier vertelde rond, dat hij later minister wilde worden. Er was zelfs een smeris bij. Stel je voor: een jehoele politieagent. Twee professoren, alleen al bij mij in de ploeg. En natuurlijk musici: drie violisten, die bang waren hun vingers te verpesten tussen de steenbrokken, voor later. Een had zelfs een Stradivarius, hij was als wonderkind in Polen begonnen.

Er waren dagen dat we niet meer konden. Andere dagen lagen we in de zon; bij luchtalarm, tot er op ons werd geschoten uit een vliegtuig: 'In den Schatten, Idioten!' Buiten het vliegveld wachtten wij op het veilig-signaal, en lazen intussen of zaten te bekvechten. 'Ihr Holländer,' smaalde een lange, magere man met vrolijke ogen. 'Ik was naar Holland gevlucht en mocht niet blijven omdat ik geen werk had. Arbeitslosen hebben we hier genoeg, zeiden ze bij de Fremdenpolizei. Iemand gaf me een werkverklaring, voor de vorm, er stond op dat ik twintig gulden per week verdiende. Dat was volgens de politie weer niet genoeg om van te kunnen leven. Toen kreeg ik een briefje: dertig gulden per week. En nog voordat ik mijn verblijfsvergunning had, stuurde de belasting me al een aanslag.'

Schiphol. We verdienden het zout niet in de pap. Elke week werd er geld opgehaald door de kapitalisten in onze ploeg, om het onder de sjlemielen te verdelen, want achttien gulden loon per week, daar kon je niet van leven met een gezin. Ik verdomde het, mijn hand op te houden, dat had ik thuis niet geleerd. Ik had nog wat leer kunnen redden, voordat vaders winkel was leeggehaald, en op de vrije zondag maakte ik schoenen om er wat bij te verdienen.

'Bitte,' smeekte Seal, eens een beroemd illusionist in Berlijn, die zijn Duitse vakbroeders van elk kaliber kende en had samengewerkt met iemand, die later Hitler de toekomst moest voorspellen. 'Schwindel,' zei hij, 'alles Schwindel. Telepathie? Auch Schwindel.' Weer zei hij: 'Bitte,' en duwde me een paar luxe damesschoentjes in de handen. 'Nur Sohlen.'

Hoe deed vader dat ook weer? Hij plakte de zooltjes erop met melklijm. Eerst ruw maken, insmeren, laten drogen, weer insmeren, dan vastkloppen. Waar moest ik melklijm vandaan halen? Ik kon er ook tacksjes inslaan, de koppen eraf knijpen. Dat zag er wát netjes uit. Zo, nú de schoenen wat bijkloppen. Verrék, ze stonden zo bol als een halve hoepel. O ja, vader

deed er altijd eerst binnenzooltjes in. Ik boog de damesschoentjes over mijn knie, maar ze sprongen weer in de bocht alsof het springtouwen waren.

's Avonds, bij het weggaan, gaf ik de schoentjes pas af, goed ingepakt, zodat Seal ze niet meer kon nakijken. Maar 's morgens kwam hij meteen naar me toe, en ik smeerde hem steeds weer, naar een andere ploeg, die nog pas was wezen aardappelen rooien en nu zong: 'Heran an die Kartoffeln, heran, heran, heran.' Naar Juup Raphael, om achter de kruiwagen lopend een partijtje blindschaak met hem te spelen, maar ik kwam niet verder dan d2-d4. Ik kon de illusionist niet blijven ontlopen, en toen hij voor me stond, duwde hij een paar werkschoenen in mijn handen: 'Bitte, nur Sohlen.'

De Duitse militaire dokter is een goeie, vertelden wij onder elkaar. In Danzig is zijn gezin bij een bombardement gedood, hij is de oorlog zat. Als je bij hem komt, doet hij wat hij kan. Zou het waar zijn? Zou ik naar hem toe kunnen gaan met een doktersbriefje, dat ik in analytische behandeling ben, vier keer per week, die nu niet kan doorgaan? Psychoanalyse, maar Freud was een jood. Hoeveel Duitse soldaten zouden er zijn, die hetzelfde mankeerden als ik, en natuurlijk niet werden afgekeurd?

Binnen zaten de Duitse soldaten, de landwachters, de bunkerbouwers en NSB'ers. In de gang moesten wij, joden, wachten tot de anderen waren geholpen. 'Für die Juden ist er gut,' schold een Duitser in de wachtkamer, en wij lachten tegen elkaar.

'Was ist los?' vroeg de dokter, mij met een frons in zijn voorhoofd aankijkend door zijn goudomrande bril. Hij scheurde de envelop open. 'Ejaculatio praecox? Gut, ich werde Sie untauglich erklären.'

Van het Haarlemmermeerstation komend rende ik langs

de Stationsweg om het de dokter te vertellen. Een meisje deed open: 'Er komt een razzia. De dokter en zijn vrouw zijn naar het Joodse ziekenhuis, zij als verpleegster, hij als arts, daar zijn ze misschien veilig.' Het was nog vroeg genoeg, ik zou even thuis langs lopen om te vertellen dat ik was afgekeurd, en daarna naar het ziekenhuis gaan.

Het was een vreemd gezicht, de doktersvrouw, kunsthistorica, in verpleegstersuniform. Zij riep haar man. 'Gelukkig, ben je afgekeurd,' zei hij, 'dan kunnen we weer verder gaan met de behandeling. Hier is wel ergens een divan.' Met mijn kleischoenen nog aan ging ik zo laag mogelijk liggen, om de boel niet vuil te maken.

Sterilisatie

'Je gaat twee uur in een bad zitten en houdt het water op een temperatuur van veertig graden Celsius. Als je zaad daarna wordt onderzocht, is het onvruchtbaar.'

'Zouden ze het geloven? We hebben een kind van drie jaar.'

'Je weet het bij die schurken nooit, maar ze schijnen in dit geval nogal soepel te zijn.'

'En als ze het niet aanvaarden?'

'Dan word je natuurlijk gesteriliseerd.'

'Met welk voordeel?'

'Dat je geen ster meer hoeft te dragen. Reken er maar op, dat ze er een kwade bedoeling mee hebben. Wie met een ster overblijft, wordt vast en zeker gedeporteerd, net als de andere joden.'

'Maar wat gebeurt er dan. Halen ze je ballen weg, nee, dat kan niet, dat is castreren. Je voorstanderklier? Word je dan ook impotent?'

'Zo'n ingewikkelde operatie voeren ze ook niet uit. De zaadleiders worden doorgesneden. Dat is alles. Dan blijft het sper-

ma alleen nog een beetje eiwit, zonder zaad erin. De ingreep zelf is een kleinigheid.'

Een kleinigheid. Dat zei moeder ook, als je je had bezeerd. 'Het gaat wel over, voordat je een meisje bent.'

'Maar wij wilden er na de oorlog kinderen bij nemen, dokter?'

'Dat kan dan natuurlijk niet meer. Of er zou iets aan te doen moeten zijn. Je kan informeren bij een chirurg. Ga eens naar dr. F., hij is niet-joods, maar als je zegt dat ik je heb gestuurd, zit het goed.'

'U wilt dus weten of doorgesneden zaadleiders later weer zo kunnen worden verbonden, dat zij een zaadcel doorlaten, waardoor de vruchtbaarheid wordt hersteld? Het is een vreemde vraag, normaal gesproken laat je je niet steriliseren om het weer ongedaan te maken. Ik ken tenminste geen enkel geval. Theoretisch lijkt het me wel mogelijk, maar de kans is klein. Een op de tien, schat ik. Meer durf ik niet te zeggen.'

'Je moet het niet laten doen, Sal, duik dan liever onder. Ik zal me wel redden met onze kleine meid. Je bent nu al de hele dag misselijk, alleen bij de gedachte eraan. 's Nachts word je kletsnat van het zweet en schreeuwend wakker. En wij willen het na de oorlog toch niet bij één kind laten. In ieder geval is het nog niet verplicht. Laten we niet in paniek raken. We kunnen altijd zien wat wij moeten doen als het zo ver zou komen.'

Redder in de nood

Er werd drie keer gebeld. Wie zou nu nog komen? Vrienden tikten altijd even aan het raam, om ons gerust te stellen. Drie

keer bellen was al lang niet veilig meer, dat deden de Schalkhaarders ook. 'Ga jij weg,' zei Bep haastig, schoof de mat in de gang opzij, trok het zeil omhoog, daarna het houten luik in de grond. Ik hurkte in het duister, veegde een spinneweb van mijn voorhoofd; gék, je kon onder de grond aan de straatkant een straaltje licht zien. Soms schoten ze door de vloer, als ze geen zin hadden om te zoeken. Zouden anderen het bonzen van je hart kunnen horen? Belachelijk.

Bep tikte met een stok op de grond, zoals we hadden afgesproken als het veilig was. Ik hoorde haar het zeil omhoogtrekken, en bijna tegelijkertijd duwde ik met mijn hoofd het luik omhoog. Een sprongetje, en ik hing met mijn buik over de rand van de vloer. Een knie, toen trok Bep me de hal in. 'Het is Nico,' zei ze zacht en legde een vinger op haar mond, want onze kleine Ellen sliep in de kamer ernaast, die zich niet liet wekken door luchtalarm en afweergeschut, maar op onze stem meteen reageerde.

'Wat kom jij zo laat doen?' vroeg ik. Waarom had hij kleine Herman meegenomen, die bij ze was ondergedoken; nog wel 's avonds na achten?

'De Grüne Polizei is bij me thuis geweest,' antwoordde hij. 'Iemand heeft ons verraden. Ik was er gelukkig niet. Greet lag ziek te bed toen ze kwamen. Ze heeft Hermannetje bij zich genomen, tussen haar benen onder de dekens, die smeerlappen hebben gelukkig niets gemerkt, maar alle anderen zijn gearresteerd.'

Zwijgend en bijna op onze tenen lopend liepen we in het donker langs de huizen, en voor de zekerheid hield ik nog een tas voor mijn ster gedrukt. Nu moest ik godverdomme voor hém een onderduikadres zoeken. Zo ging het altijd. En voor mijn eigen familie had ik niets kunnen doen.

Brammetje

Brammetje

Ik torste de houten doos vol boeken voor mijn borst alsof ik in de bioscoop sigaretten en ijsco moest verkopen. Er viel er één af, zodat ik de stapel voorzichtig op het gladde ijzer van de ring, de omloop langs de cellen, zette om het op te rapen, terwijl de bibliotheekmeester toekeek. Hij mocht me daarbij niet helpen. Voorschrift. Daarom zeiden de inbrekers onder de gevangenen over de bewaarders: te laf om te stelen, te lui om te werken, mochten geen hand uitsteken, net als in de burgermaatschappij van Zuid-Afrika, waar de blanke postbode alleen maar het adres aanwijst en de zwarte de brief in de bus gooit. De bibliotheekmeester was geen kwade kerel, en in de beslotenheid van de bibliotheek hielp hij een handje mee.

Met zijn zware sleutel opende hij de cel op ring c. Een nieuweling, maar hij had al een baantje, anders zat hij hier niet. Zeker een oude bekende, op herhalingsoefeningen, zei men hier, of in hoger beroep.

Terwijl ik de boekenlast op het celtafeltje kwijt wilde, deinsde ik even terug. Er zat een boerse man aan, met in een scheiding gekamd blond haar en een bol gezicht, dat aan de grauwhed van de kleur verried dat het eens roodachtig geweest moest zijn. Hij rook, hier, in de cel, naar zeep en was gladgeschoren. In zijn ene hand hield hij een stuiter, waar hij zijn adem op blies om hem des te beter met de slip van zijn boezeroen schoon te kunnen maken. Weer blies hij, en in de

volstreekte concentratie waarmee hij dit deed viel mij zijn krachtig gezicht op. Toen keerde hij zich naar mij toe. Een bloedige holte staarde mij aan. Zijn échte oog traande. 'Wacht effe, woar,' vermaande hij, trok een ooglid omhoog, en met een snelle, omzichtige beweging duwde hij het glazen oog in de ruimte.

'Wat voor boeken leest u graag?' vroeg ik, zoals dit moet bij elke nieuweling.

'Grote letters,' antwoordde hij, 'ik moet grote letters. En weekbladen met foto's.'

Ik schreef het op zijn witte bibliotheekkaart, terwijl ik achter zijn naam las: bouwvakarbeider, 50 jaar. Ik kende hier alle beroepen en leeftijden, van die kaarten. Ze moesten eens weten dat hier jongens van vijftien en zestien jaar zaten, zelfs een van veertien, die uit een opvoedingsgesticht wilde vluchten en zijn bewaarder met een stok had neergeslagen.

Met grote slokken spoelde ik de mok met slobber door mijn keel. Surrogaatkoffie uit de oorlog, moest ik steeds denken. Een zware jongen snoefde dat hij aan de minister van justitie had geschreven: zuip het zelf maar. Mijn brood had ik al op, en ik luisterde naar de radio in mijn cel, die 'Kom van dat dak af' schetterde.

De bewaarder tikte met zijn sleutel tegen de celdeur. 'Klaarmaken voor het luchten,' riep hij, en Klaas, mijn maat uit de bibliotheek, zei toen we op de ring stonden: 'Dat moet hij eens midden op de Dam roepen. Dan kijkt de helft van de mensen op.'

Intussen moesten we wachten tot de vrouwen uit de luchtplaats waren verdwenen en de ijzeren trap op waren gegaan naar hun eigen afdeling. 'Ik heb de stoffers naar boven moeten brengen, maar eerst moesten de stelen eraf worden gezaagd. Daar naaien die wijven zich zelf anders mee.'

Met zijn tweeën werden we tot de luchtplaats toegelaten. Voordat we er vaart in zetten, lazen we de teksten, die in de groen geschilderde deur waren gekrast: 'Als je man je laat stikken, hou je vast aan je kind.' En: 'Vergeef me Johnnie, als ik in bed lig moet ik steeds vingeren.'

Terwijl wij andere boodschappen probeerden te ontcijferen, deed de bewaarder de deur open: 'Hier niet blijven staan!' riep hij. Toen duwde hij de man met het glazen oog naar ons toe. Zwijgend, nu met zijn drieën, liepen wij naar het einde van de celplaats, afgescheiden door een grote betonnen plaat, nog uit de oorlog, die aan het getraliede hek hing ter bescherming tegen overvallen door de illegaliteit, en ons elk uitzicht ontnam. Links en rechts van ons: een stenen muur. De frisse lucht bereikte ons alleen door de tralies boven ons hoofd.

'Waar zit jij voor, ouwe?' vroeg Klaas, half spottend, half belangstellend. 'Moet jij nog uit stelen gaan, op jouw leeftijd?'

Met een ruk van zijn hoofd keerde hij zich naar Klaas: 'Tot dat slag moet je mij niet rekenen,' antwoordde hij hees.

'Kutje dan?' vervolgde de bibliotheekmaat, 'heb je de meiden niet met rust kunnen laten?'

'Zo'n smeerlap ben ik niet. En bemoei je met je eigen zaken. Ik vraag jou toch ook niet wat voor vuiligheid je hebt uitgehaald?'

Klaas zocht even naar zijn woorden, en dat gebeurde niet vaak. Toen zei hij: 'Misschien mogen we van meneer weten hoe meneer heet, meneer de Pompadour.'

'Brammetje,' antwoordde hij kortaf.

Koning schaak

'Hier jochie,' zei Brammetje, en lachte terwijl hij een pannetje op mijn celtafeltje zette. 'Echte koffie, uit de keuken.' Er

zat een dik vel op, alsof hij had geweten dat ik daarvan hield. Even draaide hij zich om naar het ronde glaasje, zo groot als een oog, in de celdeur, waardoor de bewaarder van buiten kon zien of je misschien zelfmoord aan het plegen was, of bezig met een ontvluchtingspoging. Toen pakte hij haastig zijn groene zakdoek uit zijn broekzak, plukte die open tot er een scholletje uit de voorschijn kwam: 'Voor jou meegepikt uit de keuken. Eet gauw op, ze mogen het niet merken.'

Hij had ook een stoel meegenomen, maar dat mocht, want staande kan je moeilijk schaken. De directeur had zijn toestemming gegeven: 'C $\frac{2}{3}$ en C $\frac{2}{5}$, donderdagavond, schaken.'

Breeduit ging hij zitten aan het tafeltje, waar nu het bord met stukken op stond. 'Loten,' zei ik, en hield in elke hand een zwarte pion, zoals ik dat ook vroeger bij Maurits deed, ik kon het niet laten. 'Zwart,' mopperde Brammetje, waarop ik de inhoud van mijn andere hand liet zien.

Hij speelde net als ik, zonder enige kennis van de theorie, maar terwijl ik hem met wilde zetten verraste, niet uit berekening, maar uit waaghalzerij, was zijn spel heel bedachtzaam. 'Koning,' zei hij plotseling, en ik antwoordde, zoals thuis: 'Een neviege tot beloning.' Zelfs zijn glazen oog keek me verbaasd aan, en hij herhaalde: 'Je koning staat schaak, jochie.' 'Mat,' dacht ik, maar ik ontdekte nog één mogelijkheid: mijn koningin offeren. 'Ik geef het op.'

Brammetje lachte met zijn hele lichaam. 'Ja jochie, dan moet je maar opletten, waar? Ha, zo heb ik ze vroeger zo vaak te pakken gehad. Als ik ging stropen, wist ik dat ze op me loerden. Dat voel je. En als ze dachten toe te staan, was ik al verdwenen met mijn haas of fazant.'

Ineens begon hij te schelden op katten: 'Die vuile stinkers loeren altijd op mijn duiven. Als ik het merk schiet ik ze hartstikke kapot. Nou jij wit,' zei hij, en draaide het bord om.

'Even uit de broek,' antwoordde ik, 'mijn blaas barst bijna. Straks hoor je een knal, dan ben ik uit elkaar gespat en kan

jij de rotzooi aanvegen.' De weëig-zoete stank van stront, vermengd met pis en creoline, ontsnapte aan het tonnetje zodra ik het deksel had opgelicht. Ik moest zo nodig, en nu kwam het niet. Alleen maar omdat die ouwe erbij zat. Hij zag me niet eens, achter het scherm. Het zweet brak me uit. Ik deed de luchtklep open; raampjes waren er niet in cellen op onze ring, alleen een stuk matglas ergens heel hoog.

Verbaasd keek Brammetje op, toen ik weer aan het tafeltje kwam zitten. 'Vooruit dan maar,' zei hij, en opende het spel. 'Zo makkelijk krijgt hij me niet meer,' dacht ik, hield elke zet in de gaten. Er kwamen adertjes op zijn gezicht, terwijl zijn hoofd op zijn ellebogen boven het bord hing. 'Zullen we eerst koffie nemen?' stelde hij onverwachts voor, en stond al op om in te schenken. 'Weet je waarom ik zit?' vroeg hij plotseling. En zodra ik hem aankeek: 'Die rotzakken hebben me te grazen. Ze hebben me een oog uitgeslagen en mij de schuld gegeven, ofschoon ik ze niks heb gedaan. Ik wilde ze doodsteken, beweren ze, omdat ik een mes in mijn poten had. Dat hebben ze onder ede verklaard. Ik wou ze alleen maar bang maken, om mijn wijf bij ze weg te halen; die stinkhoer hokt met een van die twee broers. Ik had een borreltje gedronken en dacht: 'Nou zal ik ze eens lekker de stuipen op het lijf jagen, dan komt ze wel weer bij me. Maar toen ik bij ze voor het tuinhek stond, vloog plotseling de deur open en voor ik er erg in had kreeg ik een tik met een ijzeren staaf precies in mijn oog. Ze renden weer naar binnen, smeten de deur dicht, en ik lag daar, het bloed liep over mijn wang. In het ziekenhuis hebben ze het oog weg moeten nemen.'

Tranen liepen over de wangen van die ouwe. 'Geloof me jochie, dat ik de waarheid spreek, ik zweer het je. En weet je wat ik gekregen heb? Twee jaar en drie maanden, wegens poging tot doodslag. En niks heb ik ze godverdomme gedaan.'

De voetstappen van een bewaarder klonken hol op de ring.

‘Vuile stinkboeven,’ schreeuwde een jonge stem schel ergens beneden vandaan, uit de strafcel.

‘Ja jochie, de heren van de justitie waren blij dat ze me in hun poten hadden. Kort na de oorlog, toen het nog een rot-zooi was en ik nog geen werk had, ben ik op pad geweest met een paar oude vrienden. Ze kregen me te grazen, maar toen ik in de lik zat zei de aalmoezenier: ‘Je moet gratie vragen en vertellen, dat je in 1944 de Moerdijk bent overgezwommen en met de Canadezen hebt meegevochten.’ Daar ben ik toen ook op vrijgekomen. Nooit heb ik meer iets uitgehaald, sinds zestien jaar, alleen hou ik van stropen, en daar hebben ze ook verschrikkelijk de pest over in. En nu heb ik geweigerd te bekennen, want ik heb niks gedaan godverdomme. “Hij heeft geen schuldbewustzijn”, beweerde de rechtbank, daarom heb ik twee jaar en drie maanden gekregen. Ik zal je volgende keer de brief van mijn advocaat laten lezen, omdat hij er niets van begreep. Hij schrijft, ervan overtuigd te zijn dat ik absoluut onschuldig ben. Twee jaar en drie maanden. Dat is al anderhalf jaar geleden, nu wacht ik nog steeds op hoger beroep. Ze werken allemaal samen, de hoge heren. De rechter-commissaris schuift de zaak op de lange baan, elke keer weer, nu eens heeft hij geen tijd, dan weer is hij er niet, altijd een andere kutsmoes. Word je in hoger beroep vrijgesproken, dan heb je je portie toch te pakken. Ze zijn zo wraakzuchtig als olifanten. Die proberen je ook dood te trappen, nog jaren nadat ze zich door je beledigd voelen.’

De miljonair

Een medegevangene die brood kwam brengen vertelde het, vlug, voordat de bewaarder hem aanmaande voort te maken. Ze wisten het in de bibliotheek. En het stond 's avonds met dikke koppen in de krant: miljonair gearresteerd wegens zwendel.

Hij heette Jacques Mégoor, en zat bij ons op de ring. Ik wist het, want ik moest boeken bij hem brengen. Hij stond op van zijn krib, had een pyjama aan, een vreemd gezicht in het huis van bewaring, waar pyjama's niet waren toegestaan en waar het verboden was, overdag op je krib te liggen.

Maar het gezag in de gevangenis was plotseling op hol geslagen. Twee ziekenbroeders tegelijk kwamen hem 's morgens medicijnen brengen tegen hoofdpijn, tegen zweetvoeten, tegen reumatiek en tegen hoest. De ziekenbroeders godbert, die je persoonlijk schenen te haten omdat je gevangene was en alles deden om te voorkomen dat je bij de dokter werd toegelaten, die op zijn beurt met gesnauw en gemoraliseer dacht, dat de officier van justitie het niet goed genoeg had gedaan.

'Je moet maar kaartjes gaan tikken in je cel,' zei de bibliotheekmeester tegen mij, en toen ik hem verbaasd aankeek: 'Jacques Mégoor komt voor jou in de bibliotheek.'

Het bloed liep me naar het hoofd, nog nooit was ik zo driftig geweest: 'Laat hij uw kaartjes dan maar tikken,' schreeuwde ik, 'dan wil ik ook niet meer voor de bibliotheek werken.'

'Zo iets heb ik nog nooit gehoord,' antwoordde de bibliotheekmeester, meer verwonderd dan kwaad. 'Als ik dat aan de directeur rapporteer, zit je mooi lelijk.'

'Dat doet u dan maar. Hij kan me hoogstens in de cel opsluiten, en daar zit ik toch ook als ik kaartjes moet tikken. Dan maar niet. Als u denkt dat ik me zal vervelen, hebt u het mis. Ik heb me nog nooit verveeld in mijn leven. En als ik geen boeken krijg, zijn er nog zoveel dingen waar ik over kan denken.'

Zwijgend zocht ik die dag de boeken uit, automatisch haast, terwijl ik anders probeerde aan te voelen welke boeken elke gevangene het liefste las, en als dit me lukte streelde ik soms de band. En dan dacht ik: moeder heeft gelijk gehad toen ze vond dat ik in een bibliotheek moest gaan werken. Ik zocht naar wat leesbaars voor de vrouwenafdeling. Elk boek had een ster-

retje, een kruisje, een driehoek, een halve maan, en in verschillende kleuren. Zij gaven de censuur aan, die voor elke gevangene anders was, maar altijd stompzinnig. Sommige boeken hadden witte figuurtjes. Die waren voor de vrouwen, waaruit ik nog iets goeds probeerde te vissen.

Andere keren vlakte ik de bladzijden schoon van boeken waarin foto's door gevangenen van geslachtsdelen waren voorzien die natuurlijk in elkaar pasten. Met inkt of potlood waren er bijschriften onder gekrabbeld. Er zit een element van sadisme in het gevangenissysteem, en de gemeenste straf is die van de seksuele onthouding.

De volgende ochtend kwam tot mijn verbazing om acht uur de bibliotheekmeester mijn cel openen. Zwijgend liep ik met hem mee. Hij bood me een sigaret aan, die ik voor het eerst weigerde. Toen zei hij: 'Je moet niet zo gauw beleedigd zijn. Zo heb ik het niet bedoeld. Mijn vrouw heeft een cake voor je gebakken, omdat je jarig bent geweest. Stop gauw weg, anders krijg ik gedonder. Voor Jacques Mégoor zoeken ze maar een ander baantje.'

Links van me liep Brammetje-de-stroper, rechts Jacques Mégoor, op de luchtplaats van de Amstelveenseweg. Heen en weer, heen en weer.

'Nou kan je ook eens zien hoe het op de wereld werkelijk toegaat,' zei Brammetje smalend. 'Jij hebt als huisjesmelker van de woningnood gevreten, kan je nagaan hoe het hier is in de bak, waar de mensen buiten helemaal niets van weten.'

'Ik heb niets gedaan,' verdedigde Mégoor zich. 'Ik heb alleen lege nv's opgekocht. Mag dat soms niet? Ik heb bovendien de schuld afbetaald van zo'n naamloze vennootschap, dat kon ik natuurlijk van de belasting aftrekken. Soms is een weduwe maar al te blij als je haar van die last af helpt. Iedereen doet het.'

‘Zeg dat wel: iedereen. Behalve ons soort mensen dan. Wij mogen hard werken om jullie rijk te maken,’ antwoordde Brammetje bitter.

Het leek haast of de gewezen miljonair niet wilde luisteren, want hij vervolgde: ‘De bank heeft me die streek geflikt. Ze hebben mijn kredieten plotseling ingetrokken. Elke bonafide zaak komt op die manier in de klem te zitten.’

‘Waarom moesten ze jou dan speciaal hebben?’ smaalde Brammetje. ‘Jouw slag pakken ze anders niet zo hard aan.’

‘Maak jij er maar een lolletje mee,’ merkte Jacques Mégoor op, zich van alle hatelijkheden en waarheden niets aantrekkend. ‘Ik wou een panoramabioscoop beginnen in Den Haag. Het was iets nieuws, en daar valt goed mee te verdienen. De bank wou er geen krediet voor geven. Ze zeiden dat er geen winst in zat, maar het was alleen omdat ze zelf geld hadden gestoken in net zo’n bioscoop. Toen ben ik naar New York gegaan en heb daar het geld kunnen lenen. Op hetzelfde ogenblik dat de bank het te weten kwam, hebben ze alle kredieten ingetrokken. Zo kunnen ze iedereen stukmaken.’

Hij huilde bijna toen hij het vertelde, maar Brammetje antwoordde: ‘Dan moet je wel een grote klootzak zijn om zo iets te doen. Als je van zo’n bank afhankelijk bent, ga je ze toch niet tegen de haren in strijken?’

‘Wat weet jij van zulke dingen,’ antwoordde Jacques Mégoor minachtend, en keek mij aan om mijn instemming af te dwingen. Natuurlijk had de stroper gelijk. Maar hoe had Mégoor kunnen weten als hij dat nooit had geleerd, dat een arbeider een normaal mens is, met hersenen en inzicht?

Concurrentie

‘Komt Brammetje niet?’ vroeg ik hoogst verbaasd.

‘Nee, voortaan komt Mégoor bij je schaken,’ zei de bewaarder.

‘Daar is me niets van verteld, en niemand heeft het me gevraagd.’

‘Verwacht je dat dan?’ De bewaarder trok met zijn wijsvinger de huid onder zijn rechteroog omlaag. Hij was goed, zoals toch eigenlijk de meeste bewaarders, al waren er ook slechte bij. Hij had zich zelfs een keer verontschuldigd toen hij de celdeur bij me dichtdeed. ‘Ik moet wel,’ zei hij, ‘ik heb dit baantje gekozen omdat ik bij mijn schoonouders inwoonde. Als het nog even had geduurd, was ik gek geworden, maar toen kon ik een woning krijgen, als ik bewaarder werd.’

Jacques Mégoor, een magere lange man met fletsblauwe ogen en de schneidigheid van een officier, zette zijn stoel neer en smeed een pakje Engelse sigaretten op mijn tafeltje die je hier niet kon kopen. ‘Rook zoveel je wilt,’ zei hij, tegen zijn gewoonte in, want met luchten had hij ons geen sigaret aangeboden. En toen: ‘De directeur heeft het zo geregeld.’

Als Brammetje maar niet dacht, dat ik erachter zat. Ze konden toch niet zomaar je schaakmaat afnemen en er een andere voor in de plaats schuiven?

‘Jij zit voor die Algerijnse zaak, hè?’ zei de ex-miljonair. ‘Ik heb erover gelezen. Jullie krijgen een zware douw.’

‘Als Frankrijk de oorlog opgeeft, valt het misschien nog mee.’

‘Ik hoop het voor jullie. Ik heb óók relaties in het Midden-Oosten. Ik ken zelfs de koning van Marokko. Met jóúw contacten in Algerije moet er heel wat te beginnen zijn. Als je vrij bent, bel me dan eens op.’

Hij kan me wat, dacht ik, en ik vroeg: ‘Waarom heb je er niet bij het luchten over gesproken, dat je met me wilde schaken? Brammetje is al een hele tijd mijn maat.’

‘Ik heb niet tegen de directeur gezegd dat ik in zijn plaats wilde komen, alleen dat ik ook graag eens met jou wou spelen.’

Wij zetten de stukken op, en ineens wist ik niet meer of de koning of de koningin kleur houdt. Stom. Maurits en ik schaakten al met elkaar toen we nog geen tien jaar waren. Hoe kon je zo iets plotseling vergeten?

Een kruk was Jacques Mégoor niet, maar in zijn spel zat geen enkele fantasie, geen dreiging, geen verrassing, en tóch kon ik er geen vat op krijgen. Ik gaapte en zag pas op het laatste ogenblik dat hij had geblunderd. 'Zet maar terug,' zei ik, 'we spelen niet met het mes op tafel.'

Weer gaapte ik, en blunderde nu zelf. Met een plotselinge handbeweging greep Mégoor mijn paard van het bord, bang dat ik de miskleun bijtijds zou herstellen.

'Stik voor mijn part,' schoot het door me heen. Ineens kreeg ik er zin in, en brak door zijn routine heen.

'Nog een partijtje,' bood hij aan, en ik antwoordde: 'Straks.'

Onmiddellijk begon hij over de bank, de bioscoop, de kredieten, en dat het gemeen was hem te breken, dat ze dan iedereen kapot konden maken. Hij gebruikte dezelfde woorden als bij het luchten. Hij hilde bijna als hij over de bank sprak, en plotseling dacht ik: Dat is zijn manier van tuchten, zoals ze hier zeggen, van beklag en zelfbeklagn om wat er is gebeurd, van heimwee naar familie en vrienden.

'Ach, ik ben het zo heel anders gewend. Daar hebben jullie geen begrip van. Daar hebben zelfs de gewone mensen buiten de gevangenis geen weet van. Onder elkaar doen we precies wat we zelf willen, zonder ons iets van de taboes aan te trekken. We lopen naakt, als er vrienden zijn, vriendinnen net zo goed, zodra we daar zin in hebben. Zo zijn er duizend dingen die ik mis, en die misschien voor me zijn afgesneden. Voor altijd.'

Zwijgend speelden wij ons tweede partijtje, en ik had niet eens veel zin meer om het te winnen. Alle mensen zijn eigenlijk arme sodemieters, dacht ik, en ik wou maar dat hij oplazerde.

Nauwelijks stond ik buiten de cel om te gaan luchten, of de stroper kloste met zijn keukenklompen op mij af, en schreeuwde: 'Jij bent net als de anderen. Als ze geld ruiken, vergeten ze hun vrienden. Dat had ik van jou niet verwacht.' Hij draaide zich met een ruk om en ging alleen vooruit naar de luchtplaats.

'Mag ik samen met Brammetje luchten?' vroeg ik aan de bewaarder, een goeie, die me had toevertrouwd dat hij de Partij van de Arbeid veel te rechts vond; dat de NSB'ers in Leeuwarden destijds werden voorgetrokken; dat het een stelletje schorem was, en dat de een de ander verlinkte om een wit voetje te krijgen.

Ik pakte de stroper bij zijn schouder: 'Geloof me, Brammetje, ik wist zelf ook niet dat Mégoor bij me zou komen schaken.'

'Jochie, maak dat de kat wijs. Uit zich zelf gebeurt er niks in deze wereld.'

'Verdomd, je kan me geloven. Hij zal er wel over hebben gesproken, maar niet met mij.'

'Is het waar?' en met zijn goede oog keek hij me onderzoekend aan, terwijl zijn stuiter neutraal meestaarde.

'Hier, mijn hand erop.'

'Dan zal ik ze godverdomme wel eens krijgen.'

De bewaarder deed mijn celdeur open, terwijl hij in druk gesprek was met Brammetje.

'Die wil mij wijs maken dat hij verstand heeft van duiven en zelfs prijzen heeft gewonnen. Opschepper. Aan één woord van die bewaarder kan je horen dat hij er geen pest van af weet, waar?'

Een scheut koffie morste over mijn tafeltje, toen hij het pannetje neerzette.

‘Hij heeft ook gescheidsrechterd, beweert hij. Zeker bij aspiranten z van het schorre kikkertje.’ En toen, met een zekere trots: ‘Weet je dat ik scheidsrechter ben geweest? Je moet op een hoop vuiligheid letten. Ze hebben hun vuist voor hun borst en lopen met hun knokkels tegen een tegenspeler aan zonder dat je het kan zien. Geef ze ongelijk. Het scheelt ze een meier als ze verliezen. Hoe kunnen ze het anders winnen van een ploeg als Ajax? Dat is toch een jodenclub.’

Zonder dat ik het wilde, sprongen er tranen in mijn ogen, en ik schreeuwde buiten me zelf: ‘Wat heeft dat ermee te maken? Ik ben zelf ook een jood, snap je dat.’

Brammetje zag er plotseling uit als een leeggelopen fietsband, zat in elkaar, staarde op het tafeltje. ‘Zo heb ik het niet bedoeld, jochie,’ zijn stem klonk bijna smekend.

Met tegenzin liet ik hem loten, en toen hij een zwarte pion pakte, liet ik hem mijn andere hand zien. In geintjes had ik helemaal geen trek.

‘Geloof me, jochie. Wat kan het mij nou verdommen wat iemand is, jood, mohammedaan, gereformeerd voor mijn part. Ik wou alleen zeggen dat Ajax een club van centen is. Daar leg je het altijd tegen af.’

‘Wat heeft dat met joden te maken. Heeft Feyenoord mischien geen centen?’

‘Je hebt gelijk, jochie,’ zei hij alleen, en zette de stukken op, ook de witte.

Ik deed een eerste zet, maar de stroper pakte me bij mijn schouder: ‘Geloof me toch dat ik het niet kwaad heb bedoeld. Ik heb nog nooit iemand ontmoet zoals jij. Soms denk ik: ik wou maar dat hij mijn zoon was.’

‘Heb je zelf geen kinderen? vroeg ik verbaasd.

‘Nee,’ antwoordde hij stug. ‘Dat is het hem juist. Die stinkhoer kon geen kinderen krijgen toen we nog getrouwd waren. Nu ze met die pooier hokt, heeft ze godverdomme een zoon-tje gekregen.’